

**20. YÜZYIL UYGUR EDEBİYATI'NIN ÖNEMLİ
TEMSİLCİLERİNİN HAYATI, ESERLERİ
VE EDEBİ KİŞİLİĞİ**

Mamutijiang AİERKEN

**2020
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Enver KAPAĞAN**

**20. YÜZYIL UYGUR EDEBİYATI'NIN ÖNEMLİ TEMSİLCİLERİNİN
HAYATI, ESERLERİ VE EDEBİ KİŞİLİĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Mamutijiang AİERKEN**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Enver KAPAĞAN**

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında
Yüksek Lisans
Olarak Hazırlanmıştır**

**Karabük
Haziran 2020**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	3
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	6
ABSTRACT.....	7
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	8
ARCHIVE RECORD INFORMATION	9
KISALTMALAR	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	11
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	11
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	11
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	11
BİRİNCİ BÖLÜM	12
UYGUR TÜRKLERİNİN DİL, TARİH VE	12
EDEBİYATINA KISA BİR BAKIŞ	12
1.1. Uygur Türklerinin Adı	12
1.2. Uygur Türklerinin Tarihi.....	13
1.3. Uygur Edebiyatı	16
1.3.1. İslamiyet'ten Önceki Edebiyat	17
1.3.2. İslami Devir Uygur Klasik Edebiyatı	18
1.3.3. Çağdaş Uygur Edebiyatı	19
İKİNCİ BÖLÜM.....	22
20. YÜZYIL UYGUR ŞAİR VE YAZARLARI İLE	22
ESERLERİNDE MUHTEVA	22
2.1. Abdulkadir Damolla; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği.....	22
2.2. Kutluk Şevki; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği.....	24
2.3. Abduhalik Uygur; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği	28
2.4. Memtili Efendi; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği	32
2.5. LutpullaMutellip; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği.....	37
2.6. Nimşehit; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği	44

2.7. Zunun Kadiri Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği.....	48
2.8. Ziya Samediy; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği	52
2.9. AbdurehimÖtkür; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği.....	54
2.10. Turgn Almas'ınHayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği	61
2.11. AbduşükürMuhemmet İmin; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği.....	67
2.12. Zordun Sabir; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği	71
2.13. Memtimin Hoşur; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği.....	78
2.14. Ethem Ömer; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği	83
2.15. Abdulkadir Celalidin; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği.....	89
2.16. Nur MuhemmetTohti; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği	92
2.17. YalkunRozi Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği	94
2.18. TömürDavamet; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği	97
SONUÇ	100
KAYNAKÇA.....	101
ÖZGEÇMİŞ	105

TEZ ONAY SAYFASI

Mamutijiang AIERKEN tarafından hazırlanan“20. YÜZYIL UYGUR EDEBİYATI’NIN ÖNEMLİ TEMSİLCİLERİNİN HAYATI, ESERLERİ VE EDEBİ KİŞİLİĞİ” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Enver KAPAĞAN

.....

Tez Danışmanı, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Enver KAPAĞAN (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KUNDAKCI (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Kerim TUZCU (SÜ)

.....

16.06.2020

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Mamutijiang AİERKEN

İmza :

ÖNSÖZ

Her milletin tarihinde çeşitli sıkıntılar olmaktadır. Bu sıkıntıları en çok ve en uzun yaşayan milletlerden biri de Uygur Türkleridir. Birçok defa büyük devletlerin işgaline uğrayan Uygurlar her seferinde büyük bedeller ödemek sureti ile bağımsızlıklarını kazanmayı bilmişlerdir. Fakat son yetmiş yıldır Çin istilasına uğramış olan Uygur coğrafyasında halk için şartlar her geçen gün daha da kötüye gitmektedir. Buna rağmen aydınlar üzerlerine düşen görevi yerine getirmek sureti ile halkın direncini ayakta tutmaya çalışmaktadırlar. Bu çalışmada da Uygur coğrafyasındaki aydınların kalemleri ile verdikleri mücadeleyi okuyucuya iletmek ve alanı çalışmak isteyenlere bir nebze olsun yol göstermek amaçlanmıştır.

Her toplum yaşadığı coğrafyada huzur ister ve geleneğini, inancını geçmiş nesillerden aldığı gibi hür ve bağımsız olarak gelecek nesillere aktarmak ister. Bu noktada yeryüzünde belki de en çok ve en uzun mücadeleyi veren toplumlardan biri de Uygur Türkleridir.

Konunun daha iyi anlaşılması için, tezde öncelikle Uygur, adı, tarihi, ve edebiyatı kısaca ele alınmış sonra ise 20. Yüzyıl ediplerinin hayatları, sanatları ve eserleri verilerek ele aldıkları muhtevalar üzerinde durulmuştur.

Bu konuda özellikle aynı milletin bir parçası olan Uygurlar ile Türkiye Türklerinin ortak çabası önemlidir. Bu noktada bu tez ve bu tez gibi Uygurlar konusunda yapılacak tezlerin önemli olduğu muhakkaktır.

Çalışmalarımda bana Karabük Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde çalışanhocalarıma ve başta danışman hocam olmak üzere bana destek olan herkese teşekkür ediyorum.

ÖZ

Türk tarihi içinde adıyla bilinen en eski Türk topluluklarından biri olma özelliğinin yanında Türk dünyası açısından birçok yeniliğe öncülük etmiş bir toplum olarak Uygur Türkleri bugün dünyada eşine az rastların sıkıntılar ile karşı karşıyadır. Özellikle bir taraftan yurtlarından sürülmek, ölmek veya asimile edilmek ile tehdit edilmektedirler.

Aydınlar en zor zamanlarda en fazla ön plana çıkan şahsiyetlerdir. Onların susmaları toplumun dağılması anlamına gelir. Uygur Türkleri açısından da durum böyledir. Özellikle 20. Yüzyılda her türlü baskıya rağmen kendi canlarını feda etme pahasına sanatlarını halkın geleceği noktasında bir araç olarak kullanan kalem erbabı Uygur yazar ve şairler halkı aydınlatmak için düşüncelerinin yettiği her türde eserler yazmışlar ve bu yolla halka ulaşmaya çalışmışlardır.

Uygur coğrafyasında son yüzyılda elbette ki kalem oynatan yazı erbabı sayısı bu teze alınanlar ile sınırlı değildir. Eğer hepsini buraya alma yolu tercih edilse bir tezin buna yetmeyeceği muhakkaktır. Bu nedenle bu tezde yüzlerce Uygur şair ve yazarı arasından 18 yazarın hayatı, sanatı ve eserleri ile eserlerindeki muhteva ele alınmıştır. Günümüzde aydınların çoğu yurt dışına çıkarken bir kısmı da kaldığı Doğu Türkistan'da çeşitli işkencelere ve mahkûm edildikleri toplama kamplarında yaşamaya mecbur edilmişlerdir. Hangi sebeple olursa olsun yurt dışına çıkan aydınlara ajan veya başka devleti parçalayıcı noktada suçlamalar yöneltilerek kendileri ve bütün aile fertleri ile çeşitli işkencelerle karşı karşıya bırakılmaları sanatları sürdürmelerini fazlaca zorlaştırmıştır.

Bütün zorluk ve sıkıntılara rağmen Uygur aydını geleceğe olan inanç ve ümidini koruyarak kendilerinden önce yaşayan milliyetperver önderlerin izinden giderek çalışmalarına devam etmektedirler. Bu durum ve düşünceleri eserlerine net olarak yansıtmaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Uygur, Doğu Türkistan, 20. Yüzyıl

ABSTRACT

In addition to being one of the oldest known Turkish communities in Turkish history, Uyghur Turks, as a society that pioneered many innovations in terms of the Turkish world, are facing the difficulties of their wives in the world today. They are particularly threatened by being exiled, dying, or assimilated.

Intellectuals are the most prominent people in the most difficult times. Their silence means the disintegration of society. This is also the case for the Uyghur Turks. Uyghur writers and poets, who used their arts as a tool for the future of the people at the cost of sacrificing their own lives, despite all the pressure, especially in the 20th century, wrote all kinds of works that their thoughts had enough to enlighten the people and tried to reach the public in this way.

In the Uyghur geography, of course, the number of writers who played pens in the last century is not limited to those included in this thesis. If the way of getting the mail is preferred, it is certain that a thesis is not enough. For this reason, in this thesis, among the hundreds of Uyghur poets and their writers, the life, art and works of 18 authors and the content in their works are discussed. Today, while most of the intellectuals travel abroad, some of them have been forced to live in various tortures and concentration camps in East Turkistan, where they stayed. For whatever reason, accusations were made against the intellectuals who went abroad, at the point of breaking the agent or other state, and they faced various tortures with themselves and all family members, making it very difficult for them to continue their arts.

Despite all the difficulties and troubles, Uyghur intellectuals maintain their belief and hope for the future and continue their Works by following the foot steps of nationalist leaders who lived before them. They clearly reflect this situation and thought to their works.

Keywords: Uyghur, East Turkestan, 20th Century

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	20. Yüzyıl Uygur Edebiyatı'nın Önemli Temsilcilerinin Hayati, Eserleri ve Edebi Kişiliği
Tezin Yazarı	Mamutijiang AİERKEN
Tezin Danışmanı	Doç. Dr. Enver KAPAĞAN
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	16.06.2020
Tezin Alanı	Türk Dili ve Edebiyatı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	106
Anahtar Kelimeler	Uygur, Doğu Türkistan, 20. Yüzyıl

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Vital, Works and Literary Personality of the Important Representatives of the 20th Century Uyghur Literature
Author of the Thesis	Mamutijiang AĪERKEN
Advisor of the Thesis	Doç. Dr. Enver KAPAĞAN
Status of the Thesis	Master
Date of the Thesis	16.06.2020
Field of the Thesis	Turkish Language and Literature
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	106
Keywords	Uyghur, East Turkestan, 20th Century

KISALTMALAR

akt.	:aktaran
C.	: cilt
ev.	:eviren
haz.	:hazırlayan
S.	: sayı
s.	: sayfa
vd.	:ve diğlerleri
YKY	:Yapı Kredi Yayınları

ARAŞTIRMANIN KONUSU

20. Yüzyıl Uygur Edebiyatı'nın Önemli Temsilcilerinin Hayati, Eserleri ve Edebi Kişiliği adlı bu tezde esas olarak amaçlanan. Son yüzyıldır Uygur coğrafyasında (Doğu Türkistan'da yaşanan dramların aydınların gözüyle nasıl ele alındığı ve Uygur insanının geleceğe dair ümitlerinin nasıl ayakta tutulduğunu görmek ve göstermektir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın amacı, Doğu Türkistan'da özellikle yirminci yüzyılda edebiyata yön veren temel unsurların neler olduğunu ortaya koymak ve halkla beraber aydınlar ile toplum önderlerinin hassasiyetlerini ve yaşadıklarını insanlara aktarmanın yanında Doğu Türkistan'daki edebiyattan Türkiye'deki okuyucunun haberdar olmasını sağlamak.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Kaynak (Kitap, dergi, tez, makale, bildiri) taraması, çeşitli görüşmeler, kütüphane ve arşiv araştırmaları şeklindedir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Bu çalışmada, sahadan kaynak temini konusunda bazı güçlükler ile karşılaşıldı. Bazen ise çevirilerde sözlüklerin yetersiz kaldığı görüldü.

BİRİNCİ BÖLÜM

UYGUR TÜRKLERİNİN DİL, TARİH VE EDEBİYATINA KISA BİR BAKIŞ

1.1. Uygur Türklerinin Adı

Uygur adı, anlamı ve manası itibariyle ilk olarak Çin yıllıklarında görülür. Türk kaynaklarına bakıldığında ilk olarak Uygur adının Bilge Kağan Yazıtı'nda 716 yılındaki olaylar esnasında söylendiğine rastlanır. Daha sonrasında neşredilen DivanüLûgat-it-Türk gibi çeşitli kaynaklarda, Uygur adının tezahür edişi ve anlamı ekseninde bilgiler bulunur. 19. yüzyıldan sonra da Uygur adının kelime ve anlamı üzerine bilim insanlarının çeşitli fikirleri gözler önüne serilir(Öger, 2008, s. 11).

Ayrıca Uygur adın Karabalsagun, Şine-Ussu, Tes II, Suci, İyme I ve Şivet-Ulan gibi yazıtlarda da rastlanılır. Bunlardan başka, 787-843 yılları arasında Tibet'e giden Uygut elçilerinin raporlarının içinde bulunan 1283 numaralı Pelliot yazmalarında, Uygur adının Tibet dilinde Ho-yo-hor şeklinde yazıldığı görülür. Uygur adının Çin kaynaklarında farklı şekillerde kullanıldığı görülür. Bu kullanımlar; “Kao-ch'e, Yüanho, Wu-hu, Wu-ho, Vei-ho, Hui-ho, Hui-hu” şeklinde görülür(Hirik, 2017, s. 1).

Uygur kelimesinin “uyumak”, “yapışmak”, “şahin” gibi “hızla hücum ve takip eden”, “birbirleriyle yardımlaşan” anlamlarıyla bütünleştiği ve “kendi kendine yeterli anlamında da kullanıldığı birçok kaynakta görülür(Abası, 2019, s. 5).

Çince tarihî kaynaklarda Uygur adının şu şekilde yer aldığı görülür: Shang Hanedanlığı dönemine ait vesikalarda bahsedilen Çince “Gui-fang” ismindeki “gui” kelimesi, “Oguz” kelimesinin en eski Çince transkripsiyon edilmiş halidir. “Gui” ise “Ogur” kelimesinin transkripsiyon edilmiş halidir. Oguz ve Ogur kelimeleri, “Uygur” sözcüğünün karşılığıdır. MÖ. 2. yüzyılda görülen “Wu-je” ya da “Hu-jie” isimleri, “Oguz” ya da “Uygur” kelimelerinin Türkçe transkrip edilmiş versiyonudur. Çin tarihî kaynaklarındaki bir diğer isim “Yuan-he” ise, “On Uygur” adının Çince transkrip edilmiş halidir. 8. yüzyıla ait Orhun Yazıtları'nda, “Uygur” kelimesinin bir kavim adı olarak yer aldığı görülür. 13. yüzyılın ikinci evresinden başlayarak 17. yüzyılın ortalarına kadar, Uygur adının Çinceye “Wei-wu-er” olarak transkrip edildiği görülür.

17. Yüzyıldan 20. Yüzyıla değin de “Hui-bu” ya da “Hui-min” şeklinde ifade edildiği görülür (Öger, 2008, s. 12).

Çince de görülen bu farklı Uygur adının kullanımları, Çin tarihinin dönem dönem farklılaşan ses ve ifade etme özelliklerinden dolayıdır. Bir medeniyetin dıştan içeriye doğru etkileşime açık olması, sabit bir özelliğini koruyamamasını beraberinde getirir. Kültürden dile, dilden aksiyona kadar her alanda bu etkileşimin oluşturduğu unsurlar açık bir şekilde görülebilir.

Bilim dünyasında uzlaşmaya varılmış ortak bir fikir oluşturulmaması da, Uygur adının anlamı ve menşesine ilişkin birtakım görüşler şu şekildedir: “Uygur” adını “Xuzhur-Uyhur-Uygur” şeklinde bir ortaya çıkışla mevcut olduğunu belirleyen isim Kaşgarlı Mahmud’tur. Bu belirlemeyi yaparken, “Uygur” kelimesinin anlamını “kendi azığını kendisi bulup yiyenler” olarak ifade eder. “Uygur” kelimesinin “katılaşmak, uyuşmak” anlamlarına geldiğini ifade eden isim Reşidüddin’dir. Ebugazi Bahadır Han ise Uygur kelimesinin “yapışmak”, “tabi olmak”, “birleşmek” anlamlarına geldiğini ifade eder. Japon bilim insanlarının ortak fikrine göre “Uygur” isminin anlamı “yüce adam”, “asilzade” olarak belirtilir. Diğer görüşlerde ise Uygur adının “ormanlık kavmi”, “akıllı, bilgili, güçlü, yetenekli”, “nehir”, “boğa kabilesi” gibi anlamlara geldiğini görmek mümkündür (Öger, 2008, s. 15).

1.2. Uygur Türklerinin Tarihi

İlk Türk Devleti olarak kayıtlara geçen Hunlar döneminden beri Uygurlar, Orhun ve Selenga Nehri kıyıları itibariyle Aral Gölü etrafında konumlanırlar. Uygurlar bir Türk kavmidir ve Göktürk Devleti içinde kuruluş sinyalleri gösterirler. Bu kuruluş, tarihin çok önemli bir birliği muhteva etmesi hasebiyle çok önemlidir. Uygurlar, “Hun” adıyla bilinen Türk boylarından “Ti/Kırmızı Ti” boyunun devamı niteliğindedir. İlk Uygur Devleti, 4.-5. Yüzyıllardaki Moğolistan ve Cungarya bölgesinde konumlanmış ve kurulmuş Türk devletlerinden biridir. 4. Ve 5. Yüzyıllarda Tabgaç Türk Devleti içindeki Türk boylarıyla beraber Uygurlar, Dokuz Oğuz – On Uygurlar adlarıyla yer alırlar. Orhun ve Selenga kıyılarında hayatlarını idame ettiren Uygurlar, Tölös boylarından Bayırku, Tongra ve Bugu gibi boyları, bir çatı altında toplarlar (Öger, 2008, s. 16).

Özellikle Bilge Kağan’ın ölümünün ardından başlayan sorunlar ve Uygurların On Uygur adı verilen birlikteliği kurmasından sonra bölgede dengeler de değişir ve bu

durum yeni karışıklıklara da sebep olur, adeta Çin'in beklediği bir fırsat olur. Çin hükümdarı lehine çevirmek istediği bu süreçte ve 741'de Uygur, Karluk ve Basmiller'in boyun eğmesini emreder. Bir şekilde amacına ulaşan Çin imparatoru, devamında Uygurlar, Karluklar ve Basmiller Gök Türk Devleti'ne karşı birleşmelerini de sağlar. Bu birleşmenin ardından II. Gök Türk Devleti yıkılır ve akabinde Basmiller lider olarak yeni bir kağanlık kurarlar. Uygurlar ve Karluklar da bu kağanlığın sağ ve sol yabguluğunu üstlenirler. Uygur Devleti, bir asra yakın hükümdarlığını sürdürür (744-800). Bu hükümdarlıkta 14 kişi kağan olur. Bunların arasından Kutluk Bilge Kül Kağan (744-747), Moyen Çor Kağan(747-759), Böğü Kağan (759-780), Kutluk Bilge Kağan (763-779) en önemlileridir(Abası, 2019, s. 5-6-8).

744 yılında Uygur yabgusu, Basml kağanının alt eder ve tahta geçer. “Kutlug Bilge Kül Kağan” unvanına sahip olarak I. Uygur Kağanlığı'nı kurar. Uygurlar; Bugu, Bayurku, Hun, Tongra, Ssechie/İzgil, Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lan-wu-ku, Ütielerdi/Ediz ve Doğuz Oğuz adlı Türk boylarını himayelerine çekerek güçlenirler. Uygurlara Dokuz Oğuzların da katılmasıyla devlet artık “Dokuz Oğuz-On Uygur” adıyla anılır. Uygurların bazı kaynaklarda Dokuz Oğuz adıyla anılmasının bir sebebi de budur. 744 yılında kurulan Uygur devletinin topraklarını, Kutluğ Bilge Kül Kağan genişletir ve devlet kısa sürede tanınır. Onun ölümünün ardından oğlu Moyen Çor, kağan olur. O, devletin sınırlarını Sir Derya Nehri boylarına kadar uzatır. Moyen Çor Kağan, 755 yılında Tatarları, Kırgızları, Karlukları, Basmlıları ve Türgişleri himayesi altına alarak Uygur devletini muntazam bir hale getirir. Moyen Çor Kağan'ın ardından tahta geçen isim Böğü Kağan'dır. Böğü Kağan, “Tanrıda Kut Bulmuş İl Tutmuş Alp Külüg Bilge” unvanıyla anılır. Çin İmparatoruna karşı başlatılan isyanı bastırır ve Çin buna mukabil Uygurlara her yıl düzenli olarak vergi ödemeyi kabul eder. Böğü Kağan, Maniheizmi yeni bir din olarak kabul eder. Mani dini, Uygurları zayıflatan en büyük nedenlerden biridir. Bu dinin esaslarından olan et yememe ve insan öldürmeme gibi durumlar, Uygurların direncini zayıflatır. Ancak bunlara karşı Maniheizm'in ilme, sanata ve edebiyata faydaları da yadsınamaz(Öger, 2008, s. 17-18).

Bu kağanlar, Uygur Devleti'nin tarihi seyrinin anlaşılmasında önemli faktörlerdir. Uygur Devleti, adı geçen kağanlar sayesinde kuruluşunu ve yükselişini gerçekleştirir.

820’de Uygurlar, Kırgızların aksamayan saldırıları sonucu zayıf düşer. Uygur Devleti’nin dış nedenlerde yıkılmasının yanında iç sebepler de vardır. 795 yılında Kutluk Bilge Kağan’ın vefatının ardından arkasında bir halef bırakmaması, iç karışıklığa sebep olur. Bundan dolayı devlet içinde taht kavgaları ve suikast girişimleri çok sık görülmeye başlanır. Bu olaylar, devleti ekonomik, siyasi ve askeri açıdan zayıflatır. Bir devlet, ekonomik açıdan zayıflarsa yıkılma evresi hızlanır. Devlette meydana gelen taht kavgaları ve doğal afetler, ekonomiye darbe vurur. Böylece Uygur Devleti, yıkılmaya bir adım daha yaklaşır. Bazı Çin kaynaklarına göre doğal afetlerin yol açtığı açlık, ülkede salgın hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olur. Bundan dolayı Çin ile olan ticaretler de aksar ve Uygur Devleti yıkılışın sinyallerini verir. Bazı kaynaklara göre de Uygur Devleti’nin yıkılışının en önemli sebeplerinden biri de ManiDini’nin kabul edilmesidir. Bu din, hükümdarların savaşma ve mücadele etme özelliklerinin yitmesine sebep olur ve devletin yıkılmasının gerçekleşmesi kaçınılmaz hale gelir(Abası, 2019, s. 10-11).

20. yüzyıla bakıldığında, Çin ihtilalinin ardından Ruslar Urumçi’yi işgal eder. Bu işgalin ardından 1931 yılında Uygut-Türk ayaklanması neticesinde Urumçi haricinde tüm Doğu Türkistan hürriyetine kavuşur. Bu durumun neticesinde “Şarki Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti” kurulur. Ekim 1949’da Çin Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşunun ilan edilmesinin ardından Çin anayasasında yer alan “Ulusal Azınlıkların Bölgesel Özerkliği” ilkesine dayanarak Doğu Türkistan’da özerk birimler kurulmaya başlar. 1954 yılında ilk olarak İli Kazak Otonom Oblastı’nın kurulmasının ardından bu sayı ilerleyen zamanlarda 11’e çıkar. 1 Ekim 1955’te “Şinciang Uygur Özerk Bölgesi” kurulur (Öger, 2008, s. 23).

Günümüz Uygur Türklerinin yaşamını sürdürdükleri ve Doğu Türkistan olarak isimlendirilen bölge, Çin egemenliği altına girdikten sonra Sincan (Xinjiang-Sinkiang) olarak adlandırılır. Doğu Türkistan’ın doğusunda Moğolistan, kuzeyinde Rusya, batısında Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Keşmiş ve Afganistan; güneyinde Tibet, Pakistan ve Hindistan bulunur (Kapağan, 2020, s. 15-16).

Büyük bir devlet, kuruluşunda ne kadar çok zahmet çekerse çeksin, içeriden ya da dışarıdan yediği darbeler, onun yıkılışını da hızlandırabilir. Her hükümdarın devleti yönetme biçimi aynı değildir, bu sistematik bir olgudur. Ancak devletin geleceğinin düşünülmesi, her vatan ferdinin ortak gayesidir. Türk kağanları, bu gayeden asla

şaşmazlar ve bir devletin temellerinin sağlamlaşmasında önemli rol oynarlar. Devletin ismi mücbir sebeplerle değişse de fikir ve şuur daima aynıdır.

1.3. Uygur Edebiyatı

Uygur edebiyatı, birçok Türk boylarının kendi lehçelerine bağlı edebi dillerinin, edebiyatlarının oluşmasında önemli rol oynar. Kültür ve edebiyatları çok zengin olan Uygurların, dili ve edebiyatlarının gelişmesine de katkı sağlar (Kaşgarlı, 2017, s. 1).

Beşinci yüzyıldan başlayıp önce kendi boyları, daha sonra diğer Türk boy ve uyruklarıyla Orta Asya Türk dilinin ve kültürünün gelişmesinde çok önemli roller olduğu görülür. Din ve inançlarındaki hoşgörü, Türk dili ve kültürüne sıkı bağlılıkları, yerleşik hayatı ile göçebe serbestliğini ayarlamalarındaki yetenekleri, Uygur Türkünün dilini ve kültürünün yeniden yapılanmasını geciktirmez. Dönemin komşu ülkelerini kısıktırarak derecede gelişmiş yapılı hukuki bir devlet yapısı ortaya çıkarır. Uluslararası ilişkiler kurup yabancı ülkelerde yaşayan Türk kolonileri için koruyucu kanunlar çıkarırlar. Devlet nizam ve intizamını oluşturan kanunlar yazarlar. Uygur devleti, fikir hayatı bakımından da ileri bir seviyeye ulaşırlar. Uygur kağanı sarayında yerli ve yabancı sanatkarları, ressamaları, tarihçileri ve alimleri bulundurur. Ülkede kütüphaneler kurulur ve Uygur dönemine göre ileri bir musiki ve edebiyat yaratmaya çalışılır (Cağferoğlu, 2004, s. 143-144).

Uygur edebiyatı, sözlü ve yazılı edebiyat olmak üzere ikiye ayrılır. Uygur sözlü edebiyatı dini inançları, dünya görüşleri ve estetik zevkleri aktaran halk destanları, rivayetleri, hikayeleri, masal, fıkralar ve atasözleri gibi türlerden meydana gelir. Bu eserler Uygur Türklerinin tarihini, kültürünü, sosyal ve iktisadi hayatını, örf ve adetlerini aktarır. Sözlü edebiyat, Uygur yazar ve şairleri için de önemli bir kültür malzemesi olarak görülür. Sözlü edebiyat dönemindeki hikayeler, destanlar, masallar sadece Uygur Türkleri arasında değil, bütün Türk dünyasında bilinen “Garip- Senem”, “Tahir ile Zühre”, “Yusuf ile Züleyha”, “SeyyitNoçi”, “Abdurrahman Hocam” gibi ürünlerdir. Bunların yanı sıra Uygurların Göktürk ve Uygur devresinde edebi yazı dili olarak şekillenmiş ve Karahanlılar hakimiyeti dönemi ise Hakaniye şivesine dayalı edebi yazı dili var olur. 15-19. yüzyıllar arasında Türkistan’da ortak Türkistan Türkçesi edebi dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesinin temelini oluşturur. 20. yüzyılın başlarından itibaren Çağatay Uygur Türkçesi edebi yazı dili ve Çağdaş Özbek Türkçesi edebi yazı

dili şeklinde ikiye ayrılarak gelişme gösterir. Bu edebi eserler, İslamiyet'ten önceki ve İslamiyet'ten sonraki edebiyat olarak iki devre ayrılır (Cağferoğlu, 2004, s. 2).

1.3.1. İslamiyet'ten Önceki Edebiyat

Uygurların İslamiyet'le tanışmadan önce sözlü ve yazılı edebiyatları 5. ve 6. yüzyılda kurulan Uygur Hanlığı, 6. ve 8. yüzyıllar arasında Köktürk Hanlığı döneminde, 8. yüzyılın ikinci yarısından 9. yüzyılın birinci yarısına kadar devam eden Uygur Federasyonu Devleti zamanında, 9. yüzyılın ikinci yarısından 14. yüzyılın sonuna kadar devam eden Doğu Türkistan'daki Uygur Türk Devleti sınırları içerisinde meydana gelerek büyük gelişme gösterir (Caferoğlu, 2004, s. 3).

5. ve 6. yüzyıllarda meydana gelen büyük göçler esnasında birçok Türkçe edebi eserler kaybolur. Bu döneme ait bazı şiirler Çin'de muhafaza edilir. Bu şiirlerden birini yazan, Çin kaynaklarına göre Uygur Türk şairi HogussurAltun'dur. HogussurAltun, milattan sonra 487 yılında doğar, 567 yılında vefat eder. Uygur Türkçesinden Çinceye tercüme edilen ve günümüze kadar gelen şiirin adı "Teli Koşağı" yani "Turalar Şarkısı"dır(Almas, 2010, s. 81).

Uygur edebi eserlerin en eskileri maniheizm kültür çevresinde ortaya çıkar. Zira Uygur Maniheizmi, Doğu Türkistan'daki Türklerin yanına giderek yerleşmeden önce Moğolistan'dayken kabul edilir. Moğolistan Uygur Devletinin üçüncü hükümdarı Böğü Kağan, Mani dinini 762 yılında kabul eder ve Maniheizm Uygurlar arasında kısa zamanda yayılır. Bu sebeple Doğu Türkistan'da var olan ve Maniheizm Uygurlardan kalma el yazmalarının bir kısmı Moğolistan'da yazılır. Daha sonra göç ile birlikte Doğu Türkistan'a getirilir. Bugüne kadar bulunan Maniheizm Uygur dönemine ait şiirler sekiz tane olup bunların üçü ilahi, ikisi övgü, biri ölüm, biri cehennem tasviri ve biri de aşk şiirleridir. Bu devirde Uygur şairlerinden bilineni Aprın Çor Tigin'nin aşk temalı şiirleri Türk lirik şiirinin en eski örneği sayılır (Tekin, 1986, s. 7).

Doğu Türkistan'da Budist Uygur kültürü çevresinde ortaya çıkan eserlerin sayısı Maniheizm edebi eserlerin sayısına göre daha fazladır. Reşid Rahmeti Arat'ın derlediği 25 manzum eserdeki toplam mısra 1400'ü bulur. Bunlara R. Rahmeti Arat'tan sonra muhtelif araştırmacılar tarafından yayımlanan 60 parça eklenir. Bu dönemdeki Uygur sözlü ve yazılı edebiyatına ait eserlerin büyük bir sayıya ulaştığı görülür. Budist Uygur kültür çevresinde İdi Kut-Kuçı Uygur Devleti zamanında yazılmış veya tercüme edilmiş

önemli edebi eserler şunlardır: ÇeştanelligBeg, Altın Yaruk, Maytırsımt, İki Tegin'in Hikayesi (Cağferoğlu, 2004, s. 6-7).

1.3.2. İslami Devir Uygur Klasik Edebiyatı

Doğu Türkistan'ın güneyindeki Uygurlar, İslamiyet'i Saltuk Buğra Han döneminde 10. yüzyılda kabul ederler. Böylece Uygurların kurduğu Karahanlı Devletinde Uygur İslami edebiyatı gelişmeye başlar. Yazılı edebiyatın İslami eserleri bu dönemde yazılır. Divan-ı Lügat-it Türk ve Kutadgu Bilig 11. yüzyılda yazılmış olup, İslam dininin Doğu Türkistan'da yayılmasından sonra yazılan kıymetli iki eserdir. Divan-ı Lügat-it Türk 1071-1074 yılları arasında meşhur alim Kaşgarlı Mahmut tarafından, Kutadgu Bilig ise 1069-1070 yılları arasında Yusuf Has Hacib tarafından yazılır. Bu iki eser, yalnız Uygur klasik edebiyatı tarihinin değil, bütün Türk dünyasının edebi gelişimine etki eder (Özcaner, 2011, s. 4).

12. yüzyılın sonları ve 13. yüzyılın başlarında yaşamış olan Ahmet Yükneki'nin felsefi yönü ağır basan didaktik destanı Atabetü'lHakayık adlı eseri, Kutadgu Bilig'ten esinlenerek yazılan değerli bir eserdir (Akman, 2018, s. 3).

14. yüzyılda yaşayan Sekkarî şiirleriyle, 15. yüzyılın başlarında yaşayan şair Lütfî şiirleri ve meşhur destanı "Gül ve Nevruz" gibi eserleriyle bu yeni devrin temelini atan önemli şahsiyetler olur. 15. Yüzyılda yaşamış büyük alim ve mütefekkir Ali ŞirNevâî "Hamse" ve "Çar Divanı" adlı eserleriyle bu devir edebiyatını zirveye çıkarır. Nevaî, eserleriyle sadece Uygur ve Özbek edebiyatına değil, bütün Türk dünyası edebiyatının gelişmesinde önemli hizmetleri olur. 16. yüzyılda yaşayan bir başka edebi şahsiyet de Aman Nisa Han'dır. "Şu'uru'l-kutub (Kalplerin Sohbeti)", "Divan-ı Nefisi" ve "Ahlak-ı Cemiliye" adlı eserleriyle devrin Uygur edebiyatına büyük katkıları olur. Uygur edebiyatı 17. ve 18. yüzyıllarda bir yükseliş devri yaşar. Mehmet Emin Hocam Kulu'nun "Muhabbetnâme" ve "Mıhnetkâm" adlı destanı, Muhammed Sıddık'ın şiirlerinin topladığı "Divan-ı Zelili", Ömer Bâkî'nin "Ferhad ile Şirin", "Leyla ile Mecnun" isimli mensur eserleri devrin edebi eserleridir. 19. yüzyılda yaşayan şair AbdurrahimNizârî, Nevâî'nin etkisiyle Uygur klasik edebiyatı akımının asıl geleneklerine bağlı kalarak "Muhabbet Destanları Divanı" isimli hacimli bir eser kaleme alır. Doğu Türkistan Uygur edebiyatı, 19. yüzyıldan önceki dönemlerde daha çok Divan edebiyatı üzerine yoğunlaştığı bilinir (Cağferoğlu, 2004, s. 8-9).

1.3.3. Çağdaş Uygur Edebiyatı

Uzun yıllar Çin baskısı altında kalan Doğu Türkistan halkı, tam 33 yıl (1878-1911) esaret altında zor günler yaşamaya başlar. Yakup Beki'nin ölümünden sonra ülkedeki siyasi boşluk, iktidar mücadeleleri, Çin baskısının artması ve açlık, uzun yıllar Doğu Türkistan halkının bağımsızlık mücadelesini engeller. Halk, yaşam mücadelesiyle karşı karşıya kalır. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarından dünyada meydana gelen değişimler, bütün dünya edebiyatlarını etkilediği gibi Uygur tarihini ve edebiyatını da etkiler. Bir yandan zengin derebeyleriyle mücadele eden, bir yandan da Çin Milli Partisi Gomindan'ın siyasi baskısına maruz kalan Uygur halkı, zor günler yaşar. Bu baskı ve şiddet, halk türkülerine ve şiirlerine konu olur. Çağdaş Uygur edebiyatının temeli bu dönemde atılır. Uygur halkının maruz kaldığı bu şiddeti anlatan “Abdurrahman Han Goca” destanı zor durumu dile getirerek birlik ve direnme mesajı verir (Baran, 2007, s. 191-192).

Bu yüzyılın başlarında Uygur halkının içinde Çin yönetiminin zulüm ve baskılarına baş kaldıran halk şairleri artmaya başlar. Seyit Noçi bu şairlerden biridir. Seyit Noçi'nin “Çiftçinin Ahı”, “Savaşalım Halkım”, “Lenin Hikmeti” adlı şiirleri Uygur halkına yapılan haksızlıkları anlatır. Seyit Noçi ve diğer Uygur aydınlarının Çin yönetimine ve sömürgeci beylere karşı başlatmış oldukları mücadele ve bunun sonucunda 1911 yılında Ürümqi’de, 1912’de ise Kumul’da meydana gelen halk ayaklanmaları ile çağdaş Uygur edebiyatının temelleri atılmaya başlar (Çengel, 2013, s. 145-146).

Doğu Türkistan/Şıncan Uygur Özerk bölgesinde başlatılan “Ceditçilik” hareketiyle birlikte okullar açılır. Cedit okulları, eskiden uygulanan “Usul-i Kadim” yani sadece Arapça ve din eğitimi üzerine yapılan eğitim yerine tarih, coğrafya, edebiyat, matematik, hatiplik gibi bilgilerin öğretildiği okullardır. Böylece Doğu Türkistan’da halkın cehaletten ve esaretten kurtulması için onları bilinçlendirme, eğitme ve uyandırma hareketi başlar. Ceditçi fikir ve görüşler, halk tarafından benimsenir ve desteklenir. Bu fikre bağlı olarak gazete yayıncılığı da hız kazanır (Abdülvahit, 2004, s. 130).

1930’lu yıllarda Çin’deki siyasi gelişmeler neticesinde “Ceditçilik” hareketi zayıflamaya başlar. Buna tepki olarak Kumul’da 1930 yılında halk ayaklanması vuku

bulur. Bu ayaklanma pek çok şair ve yazarın ön plana çıkmasına sebep olur. Bunların başında Abdulhaluk Uygur gelir.

“Ey fakir Uygur uyan, uykun yeter

Sende mal yok şimdi gitse can gider

Bu ölümden kendini kurtaramazsan

Ah!... senin hâlin beter, hâlin beter

Kalk dedim, başını kaldır, uykunu aç!

Rakibinin başını kes, kanını saç!

Göz açıp etrafa iyice bakmazsan

Ölürsün hasretle bir gün yok ilaç” (Sakallı, 2013, s. 137).

Bu mısralar şair Abdulhaluk Uygur tarafından eski Uygur medeniyet merkezlerinden biri olan Turfan şehrinde yazdığı bir şiirdir. Bu mısralar milletin istikbali karşısında endişelenen vatansever bir şairin yürek sesidir (Cağferoğlu, 2004, s. 13).

Çağdaş Uygur edebiyatının yetiştirmiş olduğu bir diğer şairi de ArmiyaNimşehit'tir. 1906 ve 1972 yılları arasında yaşamış şair, şiirlerini Uygur klasik şiirinin etkisinde yazan gelenekçi bir şairdir. Onun şiirlerinde vatanseverlik teması önemli bir yer tutar (Baran, 2007, s. 200).

Ceditçilik anlayışıyla hızla gelişen Doğu Türkistan Uygur edebiyatı, Komünist Çin'in 1949 yılında yönetime gelmesiyle duraklama dönemine girer. 1950-1970 yılları arasında Komünist Çin yönetimi, edebiyatın sınırlarını daraltır. Mao Zedong ve Dörtlü Çete döneminde devam eden baskıcı politika, Mao'nun ölümünden sonra azalır ve Doğu Türkistan halkına uygulanan kültür politikasında değişiklikler meydana gelir. Şair ve yazarlara konan yasaklar, 1976 yılından sonra kalkar. 1990 yılında Doğu Türkistan'ın Aktuğ ilçesine bağlı Barın köyünde meydana gelen silahlı direniş, şair ve yazarların üzerinde baskı oluşmasına yeniden sebebiyet verir. 1991 yılında Turgut Almas'ın yazdığı kitapların eleştiri yazıları niteliğinde olması ve milliyetçilik yapmakla suçlanması sonucunda modern Uygur edebiyatı yine kısır bir döngüye girer (Çengel, 2013, s. 149).

Turgut Almas'ın yanı sıra Zordun Sabır'ın yazıları da önemli bir yer tutar. Sabır'ın kalbi Komünist Çin hükümetinin Doğu Türkistan'da Uygur Türklerine uyguladığı işkence ve zulmüne dayanamaz. Vefatından on beş gün önce kaleme aldığı “Anayurt” adındaki üç ciltlik romanı 2000 yılında Doğu Türkistan'da halk neşriyatı tarafından yayımlanır (Cağferoğlu, 2004, s. 21).

Çağdaş Uygur edebiyatı tarihi incelendiğinde, bu edebiyatın oluşmasında etkili olan siyasi ve ekonomi gibi nedenlerin bu dönemde de etkili olduğu görülür. Bu baskı ve sansürün neticesinde Çağdaş Uygur edebiyatı yazar ve şairleri vatan, millet, özgürlük gibi temalara yer verir. Yakın tarihte basılmış pek çok eserin adı ve künyesi bilinmesine rağmen sansür politikasından dolayı esere ulaşamaz. Bu durum eserlerin yok olmasına, unutulmasına sebebiyet verir. Ayrıca bu politikanın uygulanmasıyla Çağdaş Uygur edebiyatından bir boşluk oluşmasına da sebep olur (Baran, 2007, s. 206).

İKİNCİ BÖLÜM

20. YÜZYIL UYGUR ŞAİR VE YAZARLARI İLE ESERLERİNDE MUHTEVA

2.1. Abdulkadir Damolla; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

Abdulkadir Damolla, ilk eğitimini kendi köyünde Saltuk Buğra Han ve Ebu Nasir Semeni adına yapılan kabrin yanındaki Hazreti Sultaniye Medresesinde almış. Burada ilk eğitimini tamamlayan Abdulkadir Damolla daha sonra Kaşgar'da bulunan Hanlık Medresesinde yüksek eğitime devam etmiştir (Kaşgarlı, 2017: 59). Abdulkadir Damolla, Hanlık Medresesinde yüksek eğitime devam ettiği sırada Buhara, Semerkant gibi dönemin ilim merkezlerinde bulunan diğer alimlerin ve dönemin önde gelenlerin meclislerinde bulunmuş ve oralardaki ilimlerden faydalanmıştır.

Abdulkadir Damolla, Hanlık Medresesinde gördüğü eğitimden sonra 1891 yılından itibaren iki yıl Hokand'a ardından da sekiz yılda Buhara'da eğitime devam etmiştir. Eğitime devam ettiği sırada hadis, tecvit, akait gibi İslam bilimlerini öğrenmiş bunun yanında edebiyat, tarih, coğrafya, mantık ve hesap dersleri almış Farsça, Arapça ve Urduca öğrenmiştir (Kaşgarlı, 2017: 59). Ömrünü öğrenmeye adan Abdulkadir Damolla eğitim için gittiği yerlerde edindiği bilgi ve tecrübeler onun gelişmesinde önemli rol oynamıştır. 1907 yılında hac vazifesini yerine getirmek için gittiği Suudi Arabistan dönüşünde Türkiye ve Mısır'a uğrayan Abdulkadir Damolla Türkiye ile Doğu Türkistan'ı araştırmıştır. Türkiye'de Türk Dünyasının mütefekkeri İsmail Gaspıralı'nın ideolojisinden etkilenmiş. Bu etkileşim zamanla düşüncelerine ve konuşmalarına da yansımıştır.

Türkiye, Mısır ve Sudi Arabistan da gördükleri onu çok etkilemiş ve 2009 yılında ülkesine döndüğünde halka Cedidcilik ve ıslahat konusundaki gelişmelerden ve asrın ne kadar gerisinde olduklarından bahsetmiştir. Bir konuşmasında "Diğer devletler ve halklar kendilerini ilim irfanda ziyadesiyle geliştirmiş. Biz ilim irfandan çok uzak kalmışız o yüzden bizler hayvan gibi yaşamayı bırakıp yeni adımlar atmalıyız." diyerek bir nebze Doğu Türkistan'daki geri kalmışlığı gözler önüne sermiştir. Çin hakimiyeti altında bulunan Doğu Türkistan halkının istilacı devletlere karşı bilinçlenmesi adına elinden geleni yapmış ve halkını gaflet uykusundan uyandırmaya çalışmıştır. Öyle ki

insanların mücadele ruhlarını diri tutmak için şu cümleleri sarf etmiştir. “Bu zaman gaflet, vurdumduymazlık zamanı değil, uyanma ve kendine gelme zamanı! Cahillik, küllük, mahkûmluk, bilgisizlik devri değil ilim devridir. Uyuşukluk, beraberlik özgürlük kazanma zamanı. Uyku ölümün kardeşi ve mukaddimesidir. Bu vaziyette sürekli uyumak, yok olmayı ve ölümü işaret eder.” diyerek bilgiye ilme yönelmeleri için Doğu Türkistanlılara seslenmiştir (Kaşgarlı 2017: 60, Komisyon 2006a: 262).

Abdulkadir Damolla ilim öğretmek ve insan yetiştirmek için çok çalışmıştır. Aydın insanlar yetiştirip birlik ve beraberlik içinde mücadele etmeyi hür yaşamının ön şartı ve mecburi bir vazife olarak görmüştür. Bunun için Türk mütefekkir İsmail Bey’in ideolojisi ile eğitim kurumları açmıştır. Halk buna “Yeni Mektep” adı vermiştir. Abdulkadir Damolla 1900’lü yılların başında Kaşgar’da başta İsveç olmak üzere batılı misyonerlerin yetim okulları açma, ücretsiz hastaneler kurma ve Hristiyan dinini yayma gibi faaliyetlerine karşı çıkmış. Halkı bu konuda bilinçlendirmeye ve bunlara karşı ayaklandırmak için harekete geçmiştir.

Başta Çin olmak üzere Avrupalılara karşı da tavrı ve tutumu çok netti. O, tamamen bağımsız kendi ayakları üzerinde durabilecek özgür bir Doğu Türkistan arzusundaydı. Aşağıdaki cümlesi onu bağımsızlığa, milletine olan sevgisini, sadakatini ve yeni nesillere olan bağlılığının çok güzel ifade etmektedir. “Çocuklarımız için kaygılanmasak gelecek nesle nasıl hesap vereceğiz.” “Avrupa’dan gelen misyonerler hastane, okullar açıp bizim sokaklara bıraktığımız çocuklarımızı bizden kaçırıyor.” Diyerek halka çocuklarına sahip çıkmaları gerektiğini söylüyor (Kaşgarlı, 2017: 61).

Abdulkadir Damolla kadınlara, kız çocuklarına daha çok sahip çıkılması gerektiğini söylemiş ve onların gelecekteki rollerini önceden düşünmüştür. Bunu eserlerinde de dile getirmiştir. “Kızlar anne olacak insanlardır. Bilgisiz anne ile bilgili annenin, milletin medeniyetine olan etkisi aynı değildir.” diyerek kadınların eğitimdeki rollerine değinmiştir. Abdulkadir Damolla İsmail Gaspıralı’nın Cedidcilik düşüncesini yaymada o dönemde yayınlanmakta olan Tercüman, Vakıf, Şura gibi yayınların da büyük etkisi olmuştur (Kurban 2010:173). O, bu düşünceleri ile pek çok alim ve bilim adamının yetişmesini sağlamıştır. Onun fikirlerinden geniş bir halk kitlesi etkilenmiş. Aynı zaman da; 12 Ekim 1933’te Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin başbakanı Sabit Damolla, Abdulkadir Damolla’nın öğrencisidir.

Abdulkadir Damolla birden çok eser kaleme alır. “Akaid-i Zarüriyevelbadat-i İslamiye” adlı eserleri Ufa’da; Miftahu’l Edep adlı eseri 1910-1911 yılları Taşkent ve Hokand’da, Sarf Nehvi, Akaid-i Cevheriyye, Mutelip Hidayet, Bidayetü’l-Sarf ve Talim-i Sebiyan adlı eserleri 1910 yılında Kaşgar’da basılmıştır. (Komisyon 2006a: 263-264) Diğer eserleri ise şöyle sıralanabilir:

1. Külliyyat-i Muhammes
2. İlm-i Hesab
3. İlm-i Cografiye
4. Nesaihu’lEtfal
5. Nesaihu’l Amme
6. Hidayetü’n-Nahu
7. Şerhu’lEmalı
8. Tevid’i Türki
9. İrşadu’lMüslimin (Kurban, 2010: 171-172)

Abdulkadir Damolla hayatı boyunca kendi coğrafyasına göz dikenlerle ve cehalete karşı hiç durmadan mücadele etmiştir. O, ömrünün bir kısmını eğitim ve ilime adarken ömrünün geri kalan kısmında ise daha çok ülkesinin bağımsızlığı, halkın eğitimine ve ülkesinin gelişmesi için mücadele etmiştir. Dünyaya ve olaylara bakış açısı itibari ile yazar, şair, devlet adamı, ilim adamı kimlikleri ile halkının gönlünde taht kurmuş bir halk kahramanıdır. Başta Çin ve Rusya olmak üzere dönemin pek çok devletine karşı vatanını savunmuş kalemile savunmuş baş koyduğu davasında öne çıktığından 1924 yılında kendi evinde bıçaklanarak öldürülmüştür.

2.2. Kutluk Şevki; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

Kutluk Hacı Şevki 1876 yılında Doğu Türkistan’ın kültür merkezi Kaşgar’ın Kazancı mahallesinde dünyaya gelmiştir. Önce Kaşgar’daki TacHekimbeg Medresesinde daha sonra zamanın önemli alimi ve ünlü müderrisi Yakup Ahun Moka’dan eğitim alarak Arapça-Farsça, Kur’an-ı Kerim, Tefsir ve hadis ilimleri ile edebiyat ve matematik öğrenmiştir. 1908 yılında babası ile hac vazifesini yerine getirmek için Suudi Arabistan’a giden yazar, dönüşte Kahire’deki Ezher Üniversitesinde eğitimine devam etmiştir. Burada Arap Dili ve İslam kaidelerini öğrenmiştir (Zaman 1995: 92, Kaşgarlı 2017: 188). Ezher Üniversitesindeki eğitimini tamamladıktan sonra

Türkiye'ye gitmiştir. İstanbul'da bir süre kaldıktan sonra Kaşgar ve Buhara'da ilim faaliyetlerine devam etmiştir (Komisyon 2006a: 278).

Kutluk Hacı Şevki yurt dışında gerçekleşen yaklaşık on senelik eğitim hayatında düşünce dünyasının olgunlaşmasında büyük rol oynamış, özellikle bu yıllarda Türk Dünyasında Tercüman, Vakıf, Şura gibi dergilerini okumuştur. Türk Dünyasının büyük mütevekkürü İsmail Gaspıralı'nın öncüsü olduğu Cedid Hareketi onu derinden etkilemiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra tüm çabasını Doğu Türkistan'ın özgürlüğü için harcamıştır.

“Başımızda Uluğ millet sevdası

Can ciğer vatanın şeydası

Şiarımız özgürlüğün davası

İlim-bilim derdimizin davası”

(Hüseyin Köroğlu 2000: 101)

Uygur coğrafyası yıllarca Çin, Rusya ve batılı ülkelerin istilasına, baskılarına maruz kalır. Kutluk Şevki başarılı bir şekilde bunu eserlerine yansıtmıştır. O, her zaman eserlerinde bağımsızlığa, vatan birliğine ve vatan sevgisinin atıfta bulunmuştur. Bağımsız bir vatanın ancak ilimle, çalışmakla kazanılacağını vurgusunu yapmıştır. Doğu Türkistan özgürlüğü için halkını uyandırmak, ayağa kaldırmak bu dava yolunda ilim ve bilimin ne kadar çok önemli olduğunu anlatmıştır. Büyük güçlerin Türkleri Türkistan Topraklarından silmek onların topraklarına sahip olmak politikaları çok eskilere dayanmaktadır. Türkler; Çinliler, Ruslar ve diğer birçok toplum tarih boyunca savaşımlar ve bu savaşlar neticesinde çeşitli işgal, sömürü ve asimile hareketleri oluşmuştur. Bu sindirme politikaları çoğu kez beraberinde soykırımlar da getirmiştir. Böyle zamanlarda halkın umudunu ayakta tutan aydınlar ortaya çıkar ve kendi geleceklerinden vazgeçerek halka önderlik etmeyi görev edinirler. Bunlardan biri de Kutluk Şevki'dir.

Kutluk Şevki Uygur Cedit Hareketinin önemli isimlerinden Abdukadir Damolla ve diğer aydınlarla birlikte çalışmaya başlamış, öğrencilere sömürge altındaki Doğu Türkistan halkının mevcut durumunu ve Uygurların tarihini kültürünü anlatmaya çalışmıştır.

*“Ana dili bilen kişinin yüceliği göze gelir
Anadilin ağzından altın verip algım gelir
Bu anadil olsa eğer Amerika ve Afrika’da
Sarfedip binlerce tilla o yere hem varup gelir
Ey anadil biz için sen geçmiş Uluğlardan nişan
Sen ile yeryüzünde iftihar edesim gelir
Kaşgari eksik görme bu şehirde yiğitler yatır
Hazreti Sultan Saltuk Buğra Han yatır
Düşman ile savaşan, vatan için kurban olan
O şehit kahraman Alp Arslanlar yatır”.*

(Hüseyin Koroğlu, 2000: 102)

Kutluk şevki yenilikçi fikirlerin halka ulaşmasında en etkili yolun gazete ve dergiler olduğunu ve bu sebeple bir matbaa kurulması gerektiğini hissetmiştir. Onun fikrinin şekillenmesinde İstanbul’da ve Buhara’dayken okuduğu dergi ve mecmualar etkili olmuştur (Tevekkül 2014a:436-437). Kutluk şevki Doğu Türkistan’ın özgürlüğünü kazanması noktasında fikirlerini halka yayabilmek için Uygurca “An” gazetesini çıkarmıştır. Gazete yayımlandıktan bir süre sonra yönetim tarafından faaliyetleri durdurulsa da Uygur gazetecilik tarihinde oynadığı rol çok önemli olmuştur. Kutluk şevki bu gazetede şiirler ve makaleler yazarak Uygur halkını uyandırmak ve vatan kimliğini tanıtmak için büyük bir gayret göstermiştir. 21 Temmuz 1933 tarihinde Kutluk şevki’nin editörlüğünde şarki Türkistan Hayatı Gazetesi yayın hayatına başlamıştır. (Tevekkül 2014b:2687) yapılan bu girişim ve çalışmalarla birlikte 12 Kasım 1933 yılında Doğu Türkistan İşlam Cumhuriyeti olarak özgürlüğüne kavuşmuştur. Birçok emperyalist devletin yaptığı gibi Çin de yerleştiği Uygur coğrafyasına önce göçmenleri yerleştirerek yerli halkın arazileri ellerinden alarak getirdiği göçmenlere vermiştir. Aynı zamanda işgal ettikleri bölgelerde kendilerine yardımcı olan ve işgali destekleyenlere onlara karşı çıkmayan yerli halkı şeref madalyaları vererek onları maddi anlamda desteklemişlerdir. Bölgeye dışarıdan göçleri teşvik etmek için iş verilmiş,

maşları normalin üstünde tutulmuş, onlar için daha büyük evler inşa etmişlerdir. Öyle ki 1950 yılından önce bölgede yüzde 10 olan Çin nüfusu 1990 yılına gelindiğinde bu oran yüzde 40'a ulaşmıştır. Çünkü Çin 1948 yılından itibaren bölgede uyguladığı politika mümkün olduğu kadar siyasi sosyal ve ekonomik açıdan Uygur Türklerini baskı altında tutarak gelişmelerinin önüne geçmek istemişlerdir (Buğra, 1952: 21) .

Kutluk Şevki kendi gazetesinin adını Erkin Türkistan (Bağımsız Türkistan) Gazetesi olarak değiştirerek yayın hayatına devam etmiştir.

“Bir kılıç verse yüce Allah

Halkım kulluk zincirini kes söylesen

Kesme o kılıç kulluk zincirini

Kesin kılıç Kutluk Şevki başını”

(Ehmedi 1996:323).

Yukarıdaki yazılı dizelerde Kutluk Şevki Doğu Türkistan özgürlüğü için verdiği mücadeleleri ve gerekirse bağımsızlık uğruna kellesini vermeye hazır olduğunu vurgulayarak bağımsızlık ve hür bir vatan sevgisine olan inancını ve hasretini belirtmiştir. Kutluk Şevki bütün hayatını eğitime, özgürlüğe, milletin bağımsızlığına harcamış çalışkan, vatansever bir kişiliktir. Kutluk Şevkinin günümüze ulaşabilen şiirlerinin bir kısmı şöyledir:

1. Toplan Millet
2. Ana Dil
3. Kaşgar
4. Uyandı
5. AbdukadirDamolla'nın şehadetine ithafen yazdığı mersiyesi

(Komisyon 2006a: 281, Ehmedi 1996: 320)

Eserlerinin basılması ve yayılması yasaklanan Kutluk Şevkinin eserleri bu tarihe kadar akrabaları ve arkadaşları tarafından saklanmıştır. Yönetim tarafından Kutluk Hacı Şevki'nin yazdığı eserlerinin çoğu toplanıp yakılmıştır. Vatan ve hürriyet şairi diyebileceğimiz Kutluk Hacı Şevki 1937 yılında hapishanede öldürülmüştür.

2.3. Abduhalik Uygur; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

AbduhalukAbdurrahmanoğlu Uygur 9 Şubat 1901 yılında Turfan’da tüccarlıkla uğraşan tahsilli bir ailenin bireyi olarak dünyaya gelmiştir (Aliyeva, 2012: 186) Beş yaşında babasından okuma yazma öğrenmiştir. On iki yaşında dini mektebi bitirmiştir. Burada Arapça ve Farsça öğrenerek Klasik Uygur Edebiyatının önemli temsilcilerinin şiirlerini ve destanlarını okumuş daha sonra istilacıların Turfan’da açmış olduğu bir Çin okuluna gidip Çince öğrenmeye başlamıştır (Baran 2007: 198). 1916 yılında dedesi Mahsum Hacı ile ticaret yapmak amacıyla Batı Türkistan’a gitmiş Semey’de Rusça ve Tatar Türkçesi öğrenerek, Türk dünyasının büyük mütefekkeri İsmail Gaspıralı’nın ideolojisinden etkilenmiştir.

1923 yılında arkadaşları ile tekrar Rusya’ya gidip üç yıl boyunca eğitim görmüş, Tolstoy, Maksim Gorki ve Lermontov gibi ünlü Sovyet şair ve yazarlarının eserlerini okumuştur (Baran 2007: 198). Abduhalik Uygur, Batı Türkistan, Tataristan ve Rusya’yı görünce sömürge altındaki Doğu Türkistan’ın mevcut durumu ile özgürlüğüne kavuşamayacağını halkının mutluluk, huzur içerisinde yaşayamayacağını düşünmeye başlamıştır. Halkta bir hareketlenme meydana getirmek için 1926 yılında Rusya’dan Doğu Türkistan’a döndükten sonra okullar açmıştır. Bu okullarda yetişen öğrencilerinin bir kısmı daha sonra Sovyetlere de giderek eğitim almıştır.

Bu çabalarının gerekçesini Rusya’dan döndükten sonra “Uyan” şiirini yazarak şöyle ortaya koyar:

“Ey fakir Uygur uyan uykun yeter

Senden mal yok şimdi gitse can gider

Bu ölümden kendini kurtaramazsan

Ah! Senin halin nice, halin nice

Çok dedim başını kaldır uykunu aç

Rakibin başını kes kanını saç

Göz açıp etrafa iyi bakmazsan

Ölürsün bir gün çaresizlik içinde

Açtım gönlümü sana ey Uygur'um

Cephe arkadaşım can kardeşim

Yardım edip uyandırsam seni

Ne oldun neden hiç anlamıyorsun”

(Köroğlu 2000: 102)

Hem ticaret yaparken gezip gördüğü yerleri hem de eğitim için gittiği yerlerde gördüklerinin kendisinde uyandırdığı hislerin bir yansımasıdır bu şiiri. Ona göre Doğu Türkistan halkı uyuduğu gaflet uykusundan uyanmadıkça hep baskı ve zulüm altında olacaktır. Bağımsız ve müreffeh bir hayat için acil olarak halkın eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi gerektiğinin farkındadır. Zira halkı fakir ve bağımsızlık uğruna canlarından başka verecek hiçbir şeyleri yoktur. 1930 yıllarının başında Kumul Ayaklanmasının etkisiyle Turfan'da halk ayaklanmaya başlar. Abdulhalik Uygur bu durumdan memnun kalır ve en önemli şiirlerini bu vakitlerde yazmaya başlar. Şiirler kısa sürede halk arasında dolaşır. Çin'in baskısından kaçmak isteyen insanlar Türkistan'ı gruplar halinde terk etmeye başlar. Çin'de kalanlar ise ekonomik sosyal dini kültürel anlamında baskı ve ezilmişlikle karşı karşıya kalmışlardır. Ekonomik anlamda Uygurların önü kesilmiş ve ticari anlamda sivrilmeleri engellenmiştir. Sistem tarafından eritmeye çalışılan başarılı iş insanları mecburen farklı bölgelere yönelmişler. Ancak yine de Uygurların can ve mal güvenceleri Çinlilerin ellerine bırakılmıştır. Çinli patronların insaf ve merhametine bırakılan Uygurlar son derece aşağılanıp düşük ücretlere çalıştırılmışlardır(Tömür 1987: 3-4).

Doğu Türkistanlı insanlar çalıştıkları yerlerde milli değerlerinden uzaklaştırılırken diğer yandan Çin milliyetçilerinin baskıları ile karşılaşmışlardır. Uygurlar kalitesiz, fabrika ve atölyelerde sağlık koşulları dikkate alınmadan fiziki güç gerektiren işlerde çalıştırılmışlardır. Baskılar bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Çinli yöneticiler haksız şekilde insanların yakalanıp hapislerde işkenceler altında ölmelerine neden olmuşlardır. Bu durumdan sadece sıradan halk değil birçok aydın da nasibini almıştır. Bunlardan biri de Abdulhaluk Uygur'dur.

Abdulhalik Uygur'un şiirlerinin neredeyse tamamı tutuklandığı sırada kaleme alınmıştır. Elimizdeki şiirleri halkın ezberinde tutmasıyla günümüze ulaştırılmıştır (Aliyeva 2012: 188-189).

Abduhalik Uygur Şiirleri:

1. Uygur Kızı
2. Yaz Gecesi
3. Neredesin
4. Uyan
5. İstemez
6. Yaklaştı
7. Vefasız
8. Bahtıgöl
9. Umudum Gülümseyişi
10. Yüreciğim Ezildi
11. Özlem
12. Vardır
13. Bekleyiş
14. Evlet
15. Güle Güle, Görüşürüz
16. Bahar Çiçeği Hakkında
17. Eyle Bahar
18. Aynı Dert
19. Feryat
20. Diken
21. Öfke ve Çılgılık
22. Kesilmez Ümit
23. Acil
24. Yecüc- Mecüc
25. Gayretine Aferin
26. Aşk
27. Neyleyim
28. Kandil

29. Hicran
30. Mersiye
31. Umut Kabem
32. Görünen Dağ Uzak Değil
33. Gönül Arzusu
34. Arzu
35. Derd-i Devran
36. Feyzi Var
37. Kurban Olam
38. Yaman Oldu
39. Vermedet
40. Acaba Kimi Bekliyor
41. Bahçede Gezinip
42. Üç Şiir
43. Rubai ve Parçalar
44. Murabbalar
45. Mektup
46. Arzu ve İsteğim
47. Lanet Size Zalimler
48. Gördüm
49. Soğudu
50. Yanıyor
51. Can Sıkıntısı
52. Hakikatın Ruhu Kaçıp Gitti Benim Diyarımdan
53. Sen Kimin Oğlusun Düşün
54. Zulme Karşı
55. Cehalet Pınarı
56. Baki Ağabeyin Derdi (Kaşgarlı: 2017: 56-57)

Abdulhaluk Uygur, Doğu Türkistan özgürlüğü için mücadele etmiş büyük bir insandır. Türkistan milli mücadelesinde çok defa hapse girmiş işkencelere maruz kalmış ama hiçbir zaman davasından dönmemiş büyük bir şair ve yazardır. Abdulhaluk Uygur şiirlerinin bir kısmı 1986 yılında Abdulhaluk Uygur Şiirler adıyla yayımlanmıştır (İnayet: 1997: 191-205). Abdulhaluk Uygur 13 Mart 1932 yılında merkezi yönetim

tarafından Abduhalik Uygur ve diğer başka arkadaşları tutuklanırlar ve Turfan Yenişehir meydanında direklere bağlayıp kafaları kesilerek hayatlarına son verilir.

2.4. Memtili Efendi; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

“Tevfik” takma adını kullanan Memtili (Mehmet Ali Tahtacı) 1901 yılında Doğu Türkistan’ın AtuşBoyamet Kasabasında dünyaya gelmiştir (Komisyon 2006a: 166). İlk eğitimini köydeki bir medresede almıştır. Memtili Efendi burada okuma, yazma ve Kuran-ı Kerim öğrendikten sonra 1914 yılında Atuş’dalkisak Köyünde açılan Türkiyeli Habibzade Ahmet Kemal’in öğretmenlik yaptığı Ak Meydan Okuluna gitmiştir. 1885-1886 yılında Atuş Şehrinin şimdiki adı YukarkıAtuş Köyü’nde KardaşMusabayuflar Türkiye, Batı Türkistan gibi Türk diyarlarına ticaret yapıp zengin olur. Burada Türk halklarının durumunu görünce Doğu Türkistan’da kendi köyünde üç katlı ve İsmail Gaspıralı’nın ideolojisini yayacak yeni bir okul açar. Bu okula Türkiye’den Ebubekir Efendi, Dursun Efendi, Ahmet Kemal Efendi gibi öğretmenler eğitim vermeye gelirler(Rozi, 1996: 23-26). Daha sonra bu okul istilacı bazı mutaassıp çevrelerin tepkisi sonucunda kapatılmıştır. Okul, Memtili Efendinin dünya görüşünün şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Türkiye’den gelen öğretmenler okulda Türk tarihi, kültürü, coğrafyası, siyaset gibi birçok konuda eğitim vermiştir. 1924 yılında AbdukadirDamolla’nın öldürülmesi Memtili Efendi’de büyük bir etki yaratmış, bu duyguyla “Okudu Aştı” şiirini yazdığı için istilacılar tarafından hapishaneye götürülmüş. Hem sık sık takip edilmiş bu yüzden Memtili Efendi Doğu Türkistan’da yaşaması çok tehlikeli hale gelmiş ve tehdit altında kalmıştır. Bu baskı ve tehditler sonucunda Memtili Efendi 1926’dan önce Semey’e sonra Taşkent’e gidip bir süre aşçılık ve kebabçılık ile geçinerek Türkiye’ye gitmek için fırsat kollamıştır (Kaşgarlı 2014: 205). 1929 yılının sonbahar aylarında Türk bir gemicinin yardımıyla İstanbul’a ulaşmıştır. Bir okula temizlik işçisi olarak girmiştir. Bu mektepte çalıştığı sıralarda boş zamanlarda Türkçe öğrenmiştir. Türkçesi geliştikten sonra bu okulda tarih, coğrafya, edebiyat, pedagoji, psikoloji, müzik, spor ve askeri eğitim gibi dersler almıştır. Türk Gençler Cemiyetine üye olmuştur. Bu okulda Türk Dünyasının büyük mütefekkeri İsmail Gaspıralı’nın ideolojisinden çok etkilenmiş, Doğu Türkistan’ın özgürlüğü için çalışma ve planlar yapmıştır. Okulundan iyi derece ile mezun olmuş ve İstanbul’da bir ilköğretim okulunda öğretmen olarak çalışmaya

başlamıştır. İstanbul’da bulunduğu sıralarda Doğu Türkistan hakkında kısa makaleler yazıp bunları bazı dergi ve gazetelerde yayımlatarak bir kısım edebi faaliyetlerde de bulunmuştur (Kaşgarlı, 2014: 204-206).

1931 yılında Kumul’da Hoca Niyaz Hacı önderliğinde ayaklanma başladığını Türkiye’de gazetelerden öğrenen Memtili Efendi hızlıca Doğu Türkistan’a döner.

*“Takatim kesildi buradaki halkın nidasından
Kulaklarım duymaz oldu zincirlerin sedasından
Ey zavallı mazlumlar! Suçu nedir vallahi?
Bir adımca yer kalmış bu vatan kucağından

Nice yıl gezmiş idim diyar-ı gurbeti
Çekmedim hiçbir yerde bu ıstırabı
Ağartmaya çalıştım dönüp vatana halkımı
Mükafat olarak aldım azar ve azabı

Bu karanlık yıllarda bulamadım adalet
Adalet isteyince tutukladı hükümet
Halkım için ilim ve terakkiyat istedim
Niyetim saf, kalbim ak, işlemedim cinayet”*

(İnayet, 1997: 198)

Memtili Efendi, Çin baskı ve zulümlerinin yoğun olarak yaşandığı dönemde yaşamıştır. Bu baskı ve eziyetler öyle bir hal almıştır ki artık ülkesinde kalamayacağını anladığı zaman istemeyerek de olsa doğup büyüdüğü yerleri terk etmek zorunda kalmıştır. Yıllarca vatan hasreti çekmesine rağmen vatanına döndüğü zaman çok farklı bir tabloyla karşılaşmıştır. Şiirde de belirttiği gibi vatan ve milleti için katlandığı onca

eziyet ve zulmün neticesi azar ve eziyet olmuştur. Bir yandan ülkesinin bağımsızlığı için mücadele ederken diğer yandan adaletsizliklerle mücadele etmiştir. Vatan sevgisi ve savunuculuğunun mükafatı kendisine cinayet işlemişçesine işkence ve zulüm olarak her defasında geri dönmüştür. Türkiye’den Doğu Türkistan’a döndüğünde çok mutlu olur fakat istila altındaki Doğu Türkistan’ı ve halkının mevcut durumunu görünce çok üzülmüştür. 12 Kasım 1933 tarihinde özgürlüğünü kazanan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin kuruluş merasimine katılmış ve “Kurtuluş Yolunda” adlı şiirini yazmıştır. Bu şiir Doğu Türkistan Devlet Marşı olarak kabul edilmiştir.

“Kurtuluş yolunda su gibi aktı kanımız

Senin için ey yurdumuz, olsun feda canımız

Kan dökerek, can vererek, seni kurtardık

Kalbimizde, kurtuluş için imanımız vardı.

Yar oldu himmetimiz sana

Dünyaya hükmetmişti geçmiş ecdadımız

Yurdum, kanla temizledik seni

Artık hiç kirletmeyiz, Çünkü Türk’tür namımız

Attila, Cengiz, Timur dünyayı titretmişti

Kan verip şan alan biz onların evlatlarıyız

Can verdik, aktı kanımız, aldık düşmandan intikam

Yaşasın, hiç sönmessin parlсын istikbalimiz.”

(Doğu Türkistan Devlet Marşı)

(UYGUR 2017:237).

Memtili Efendi kısa bir zamanda Atuş’un 24 köyünde 24 okul açar. Öğretmen yetiştirme okulunu kurar, kurduğu bu okullarda öğrencilere tarih, coğrafya, dil, matematik, siyaset bilimi, milli terbiye, Türkçe, Türen Tarihi, Rusça gibi dersler okutturur. 1934 yılında Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin Şengşi-şey ve Sovyet İmparatorluğu iş birliği yaparak yok edilmesiyle Memtili Efendinin arkadaşları ona

Türkiye'ye gitmesini ve oradan kendilerine gelişmeler hakkında bilgi aktarıp ve ortak iletişim ağı kurmasının önemli olacağını hem de canını kurtaracağını söylerler. Memtili Efendi de halkına yapılacak hizmetin kendi yaşamlarından daha önemli olduğunu söyleyerek Türkiye'ye dönmemeye karar verir. Bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade eder: *“Biz haklı bir mücadeleye giriştik. Karşılığında korkmuyoruz. Ölsek de geri adım atmayacağız. Ben çok ülkeler gördüm, ağır günler yaşadım. Bilgi öğrendim. Vatanım ve halkım için çalışmaya geldim. Vatanımı ve halkımı kölelikten, esaretin zincirlerinden kurtarmak için öğretmenlik yaptım. Mesleğim en şerefli meslektir, eğitimin bağımsızlığa giden en doğru yol olduğunu vurgulamıştır. Belki bir gün altı kuruşluk kurşun göğsümü saplanır, öyle olsa bile vatanımı bırakıp gurbete gitmem. Halkım için okudum, halkım için çalışacağım. Kaç yıl, kaç ay, kaç gün çalışabilirsem çalışırım. Bu yolda şehit olmaya razıyım”* (Kaşgarlı 2014: 176). Memtili Efendi'nin açtığı okullar kısa zamanda Doğu Türkistan'ın başka şehirlerine hızla yayılır. İşgal sonrası Doğu Türkistan'a padişah olan ŞengŞi-Şey, Memtili Efendinin okullarına olan ilginin arttığını duyunca 4 Mayıs 1931 tarihinde Memtili Efendiyi tutuklatır.

Kaşgar'daki hapisaneye götürülen Memtili Efendi, 14 numaralı tek kişilik hücreye hapsedilir ve birkaç gün sonra yanına Türkiye'den beraber geldikleri Kaşgar Öğretmen Yetiştirme Okulu müdürü mücadele arkadaşı Hüsamettin Efendi yerleştirilmiştir. 12 Kasım 1933 yılında Doğu Türkistan'ın özgürlüğünü ilan eden 170 kişi ile hapisanede yakılarak öldürülür (Kaşgarlı, 2017: 208; Ehmedi, 1996: 354;). Memtili Efendinin günümüze ulaşan şiirlerinden bazıları şunlardır:

1. Okudu, Aştı
2. Biz Öğretmeniz
3. Kurtuluş Yolunda
4. Vatan İçin
5. Mübarek Vatan
6. Uyan Halk
7. Kurtulduk
8. Biz Uygur Çocukları
9. Ey Anavatan
10. İrfan Günleri
11. Ey Vatan Halkı

12. Kardeşler
13. Altın Vatan
14. Güneş Doğduğunda
15. Bahar Geldi
16. İzçiler Marşı
17. Geziden Sağlıcakla Döndük
18. Tenkit
19. Geçti
20. Uyanın Ehl-i Vatam
21. Hapishane Hatırası
22. Süt Uykuda
23. Özlem

(Kaşgarlı2017: 208)

Memtili Efendi hakkında araştırmalar sonucunda Türkiye’de yaşadığı sıralarda yazdığı şiirler şunlardır:

1. Annem Beni Yetiştirdi
2. Ordumuz
3. Nurlandırdı
4. Gerçek Adalet
5. Biz Şanlı Uygur
6. İleri Marş İleri
7. Uyguristan Gençleriyiz
8. Parça
9. Ulu Tanrım
10. E Türkistan
11. Vatanın Terakkisini İsteriz
12. Dağ Başını Duman Almış
13. Arı Gezer
14. Havada Uçar Kuşlar
15. Tenkit – Biz Karşıyız
16. Kara Kara Kargaların...

(Kaşgarlı, 2017: 209; Kaşgarlı, 2016: 230-244)

Merkezi yönetim, o dönemde kurdukları kamplarda milyonlarca Uygur Türkünü aç ve susuz bırakarak ölmelerine sebep olmuştur. Bu kampların asıl amacı toplu asimilasyonla öz benliklerini, dinlerini ve milli kimliklerini inkâr ederek Uygurların sindirilmesini sağlamak olmuştur. Tüm bu baskı ve zulümler neticesinde pek çok aydın ve ilim adamı hayatını kaybetmiştir. Bunlardan biri de Memtili Efendi'dir. Memtili Efendi Doğu Türkistan özgürlüğü ve gelişimi için bütün hayatını varlığını feda etmiştir.

2.5. LutpullaMutellip; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

LutpullaMutellip (LutpullaHezimMutellip) 16 Kasım 1922 tarihinde Kazakistan'ın Almatı Şehrine bağlı Çunci Köyünde Sayboyu Mahallesinde dünyaya gelmiştir. LutpullaMutellip babası 1871 yılında ailesi ile Gulcal Şehri Alilka ilçesinden gelmiştir. (Kaşgarlı, 2017:189) LutpullaMutellip ilk eğitimini kendi köyündeki bir okulda alır. 1930 yılında Hezim Ahun ailesi ile ata yurdu Nilka'ya dönüp Dörbilein mahallesine yerleşmiştir. Mutellip eğitime Culca Şehrinde derslerine Tatar Türkçesiyle ve Rusça işlenen Tatar ilkokulunda devam etmiştir (Baran, 2008:174; İneyet, 2010: 231-232; Kaşgarlı, 2017: 190). Tatar Türkleri Doğu Türkistan'ın Gulca şehrine yerleşmiş, Tatar okullarını açmaya başlamışlar. Bu okullarda Türk Toplum Tarihi, Coğrafyası, Edebiyatı; Matematik, Sanat, Tatar Türkçesi, Rusça gibi dersler verilmiş. Türklerinin büyük mütefekkeri İsmail Gaspıralı'nın ideolojisini yaymışlar. Bahse konu Tatar okulları Doğu Türkistan'ın eğitiminin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

LutpullaMutellip, Tatar okulunda, Tatar şairi Abdullah Tukay'ı tanıma fırsatı bulmuştur. İleride onun şiirlerinde görülen Tatar Edebiyatı etkisini bu döneme bağlamak mümkündür (Kaşgarlı, 2017: 190; Karaman, 2014: 102). Şengşi-Şey, Sovyet İmparatorluğu ile iş birliği yaparak 12 Kasım 1993 yılında özgürlüğüne kavuşan Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra Ruslar ile birlikte Gulca'da okullar açmışlar. LutpullaMutellip, Tatar okulundan sonra Gulca'da bulunan Rus lisesinde bir sene okumuştur. Bu okulda Lermontov, Puşkin, Mayakovski, Çehov ve Gorki gibi Rus yazarlarını tanıma fırsatı bulmuş aynı zamanda dünyadaki önemli siyasi olaylardan haberdar olmuştur (Karaman, 2014: 102; Baran, 2008:174). LutpullaMutellip'in sanat anlayışının oluşumunda Enver Nasiri'nin etkisi büyüktür. Onun için LutpullaMutellip "Benim ilk hocam Nasiri'dir. O, beni gerçekten de tanınmış bir kalem ustası olarak

yetiştirdi.” demiştir. LutpullaMutellip Doğu Türkistan’ın işgal edilmesinden çok müteessir olmuş ve bunu eserlerine de yansıtmiştır.

“Halkım uzun yıllar zulüm işkence çekti.

Zulüm yüzünden göz yaşı derya gibi aktı.

Kaç defa ayaklandı özgürlük ve hürriyet isteyip

Maksadına yetmeyip kötü kara dağlar bastı”

(Baran 2008:191).

LutpullaMutellip de diğer pek çok aydın gibi işkence ve baskılara maruz kalmış bir ilim ve aydındır. Yukarıdaki dizelerde bir lider gibi halkına seslenmiş ve artık oturmanın vakti olmadığını dile getirmiştir. Baskı ve zulümler öyle bir hal almıştır ki gözyaşlarının kanlı aktığını, artık zgr ve tek vücut olmanın vaktinin geldiğinin vurgusunu yapmıştır. Doğu Türkistan’ın özgürlüğü için her şeyden önce halkının uyanıp ayağa kalkması eğitime önem vermeleri gerektiğini, gençlerinin cesaret göstermesini ister.

“Oku Gençlik

Düşün gençlik kısa senin mrn

Tanda iek açıp, gya akşam soluyor

Dimağa güzel koku saçıp gllerin

Gz açıp yummuş gibi geliyor.

Gençlik şimşeksin, akıp kaybolursun

Nazik zamanın bu oku oku!

Karanlık gönül çölüne bir gün batacaksın.

Ölüm yok sana, şair hiç ölmez

Halkın geniş gövdesinde saf kızıl kan ol!

Canım ciğerim yalvarıyorum halka karşı,

Halkın hissiyatına ana bir gibi sevgi dolu ol.”

(Baran, 2008 :177-:178)

Şair şiirinde gençlere seslenerek onların geleceğin yazarları, aydınları, ülkeyi kalkındıracak yürekler olduğunu görerek onlara okumaları durmadan okumaları telkininde bulunur. Gençliğin bir şimşek gibi kısa bir süre olduğunu bu şimşek patladığı zaman tüm ülkeyi aydınlatması için sürekli okumaları gerektiğini vurgulamıştır. Şaire göre okuyan halkı ve bağımsızlığı için mücadele edenlere ölümün olmadığı halkın bu kahramanları her zaman bağırlarına basacaklarını belirtmiştir. Uygur Türkleri ile Çinliler arasında eğitim alanında da eşitsizlikler de fazlasıyla hissedilmiştir. Uygur Türklerini yaşadıkları bölgelerdeki okulların mevcut durumları Çinlilerin eğitim gördüğü okullardan daha kısıtlı imkanlara sahipti. Eğitim alanındaki bu eşitsizlik Uygur Türlü öğrencilerin üniversite ve iş hayatlarını olumsuz etkilemiştir. Uygur Türkleri bölgesinde bulunan üniversitelerde okutulan derslerde Uygur kültür ve tarihinden ziyade Çinlilerin kültürlerini dayatan içeriklerden oluşmaktaydı. Çin en doğal hakkı olan eğitimi bile Uygur Türklerine çok görerek onların bu haklarını da gasp etmişler. (Yuvarlak Masa Toplantısı, 2009: 6). Yuvarlak Masa Toplantısı, (2009). Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri: Dünü, Bugünü ve Yarını, *Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırma-lar Merkezi*, 1-55

LutpullaMutellip 1941 yılında Doğu Türkistan gazetesinde editör olarak çalışmıştır. “Edebiyat Gülzan” adlı köşesinde şiirler yayımlamıştır. Bu şiirlerden biri;

Yıllara Cevap

“Zaman hızlı beklemiyor

Yıllar bu zamanın en hızlı koşucusu

Akan sular, atan tanlar geri gelemez

Koşucu yıllar ömrün kötü hırsızı

*Çalıp kaçıyor ardına bakmadan
Birbirini kovalayarak, yarışarak
Gençlik çağında bülbüller kanat çırpmadan
Yapraklar dökülüyor buruş buruş

Ama yıllara sövmek olmaz
Peki geçiversin onun yolu
İnsanlar da vakti boşa harcamaz
Çölleri bostan yapar insanların eli.

Peki, sakal hediye ederse etsin yıllar
Bende yetişirim yılların koynunda
Eserim şiirlerimin izleri var
Önümden kaçıp giden her yıl boynunda

Asılırım tüfek kullanıp pişen
Yapışırsam bayrakla ileriye atılan yola
Yenerek çıkacağız geniş, galip yola.”*

(Köroğlu, 2000: 103-104.)

Şair bu şiirinde zamanın çok hızlı bir şekilde aktığını tarihten alabildiği her şeyi almaya devam ettiğini belirtmektedir. Zaman akmaya devam ederken ne olayları ne de insanları beklemeden onlardan aldıkları ile akmaya devam ettiğinden bahsetmektedir. Zamana yenik düşmemek için gençliğin kıymetinin bilinmesi gerektiği belirtilmiştir. Zamanın insanlardan aldıklarına sövmemek gerektiğini, zamana yenik düşmemek adına sürekli çalışıp üretmek gerektiğinin vurgusu yapılmaktadır. Şair ise akıp giden yıllara yazdığı şiirleri ile meydan okumaktadır. LutpullaMutellip 12 Kasım 1944 yılında özgürlüğünü kazanan Doğu Türkistan Cumhuriyetine bütün gücü ile destek olmak için Abdullah Rozi, Münirdin Hoca, Bilal Eziz gibi arkadaşları ile Uçkunlar İttifakı'nı

(Kıvılcımlar Cemiyeti) kurmuştur. Bu teşkilat, birleşerek çiftçileri silahlı mücadele için ayaklandırıp Aksu'ya doğru Gülca'daki Doğu Türkistan Cumhuriyeti ile birleşmeyi amaçlamıştır. 1945 yılında istilacılar LutpullaMutellip'i tutuklayıp öldürürler.

*“Bu geniş topraklar benim için cehennem oldu
Genç gülümü hazan etti hunhar düşman”*

(Baran 2008:176).

LutpullaMutellip'in hapishane duvarına yazmış olduğu son şiiridir. LutpullaMutellip'in şiirleri şöyledir;

1. Zöhre Canım
2. Olur mu
3. Sanat Sevgisi
4. Gazel
5. Muhammes
6. Kızıl Güle Bürününce Dünya
7. Kurtuluş Düşünü
8. Batur Yıllar
9. Gel Yeni Yıl
10. Büyük Kahraman Uyandı
11. Mayıs Mücadelesi
12. Ay
13. Geceyi Yarıp Yürürken
14. Çimengül Sahnede
15. Dostuma
16. Çalış Çiftçi Ağabey
17. Sevgi ve Nefret
18. Efendi Olmak
19. Bizim Mehmet
20. Bir Tatar Şairinin Sözü
21. Canan Eyler
22. Duygularım
23. Gençlik Öğren
24. Oğlum Hakkında Mersiye

25. Benim Yaş Gonca Gülüm Açacaktı
26. Mücadele
27. Büyük Mücadele Koynunda
28. Çiftçime
29. Bahar Aşkı
30. Çimen
31. Mücadele İlhamı
32. Mücadele Safından İşaret
33. Hülyalı Dilek
34. Sevimli Kılıç
35. Ben Bahriyeli
36. Mücadele Ediyoruz
37. Yıllara Cevap
38. Şair Hakkında Muvaşşah
39. Yanar Dağlar
40. Çal
41. Sazcım
42. Bahar Hakkında Muvaşşah
43. Feryat
44. Samsak Ağabeyin Sinirleniyor
45. Mücadele Kız
46. Fırtınadan Sonraki Güneş
47. Tahir ile Zühre
48. Garip ile Senem
49. Işıklı Yola Adım

LutpullaMutellip'in yukarıdaki şiirleri, halk dramaları, tiyatroları 1980-1990 yıllarında halk ağzından toplanmış (Kaşgarlı 2017: 192; Baran 2008;177-184; Karaman 2014;104-110, Ehmedi 1996;402-403, Komisyon 2006a;418 -446).

Doğu Türkistan, aydınlar için özellikle bazı dönemler baskının arttığı zamanlar olarak kayda geçmiştir. Son yetmiş yılda gerçekleşen bu baskı dönemlerinin başlıcalarını şöyle tarihlendirmek mümkündür:

1949 yılından 1966 yılına kadar bir dönem.

1966 yılından 1980 yılına kadar bir dönem.

1980 yılından 1991 yılına kadar bir dönem.

1991 yılından 2016 yılına kadar bir dönem.

2016 yılından şimdiki zamana kadar bir dönem devam etmiştir.

(EMET (1998): 3-7).

Çin Halk Cumhuriyeti 1949 yılında Doğu Türkistan'ı Sovyet İmparatorluğu ile iş birliği yaparak istila ettikten sonra devletin adına Şıncan ismini ekleyerek yeniden duyurmuştur. Çin Halk Cumhuriyeti, 1955 sonra Uygur aydınlarının Doğu Türkistan hakkında eser yazmaları yasaklar. PanTürkizim, Panislamcılık, Ayrılkçılık, Milliyetçilik ve Uygur devletini savunan herkes hüküm giymeye başlar. Bu durumu Uygur Aydınlar Şöyle eserlerinde şöyle dile getirirler;

TeyipcanEliyev'in Bitmeyen Şarkı

“Her akşam şarkı söylerim

Şu sokaktan ayrılamayıp

Bir amacı gözleyip yürürüm

Avareyim henüz varamayıp

Bugün akşam geçmiştim yine

Şarkım ile pencere tıklayıp

Neredendir kapı gıcırdayıp

Kızdı bana bir dede çıkıp

Bağırıyorsun her gün böylesin

Deli misin iyileşmeyen?

Ve insanı uyutmuyorsun

Nasıl şarkı bu hiç bitmeyen

Kızma dede şarkı bu hiç bitmeyen

Genç idin ya uyku sarmayan

Sen de söyleyip bitiremeyen

Öyle şarkı bu hiç bitmeyen”

(Kaşgarlı 2017:17-18)

Çin baskısı Doğu Türkistan halkı üzerinde hayatın her alanında yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Yine Uygurlar din özgürlüğü anlamında da çeşitli kısıtlamalara maruz kalmışlar. Müslüman Uygurlar ve Çililer arasında yaşanan çatışmaların diğer bir nedeni ise tamamen farklı din ve inanışta olmalarıdır. Doğu Türkistan’da özellikle din ve inanışa olan baskı Uydur Türklerinin sürekli ayaklanmalarına sebep olmuştur. Uygurların çıkardığı bu ayaklanmalar çoğunlukla bayramlarda meydana gelmekteydi. Bunun nedeni ise Çin idarecilerinin bayram namazlarına izin vermemiş olmalarıdır. Durum öyle bir hal almıştı ki cami girişlerine devlet memuru, Çin Komünist Partisi üyelerinin yanında öğrenci ve emekli devlet memurlarının gitmesi yasaklanmıştır. Camiye giriş ve çıkışlar cemaat arasına karışmış istihbarat elemanlarınca sıkı bir şekilde denetlenmekteydi. Ayrıca ramazan aylarında kimlerin oruç tutup tutmadıklarını anlamak için bedava yemek dağıtılırdı. Oruç tuttuğu tespit edilenler cezalandırıldı. Yine Uygurlu devlet memurları oruç tutup tutmadıklarını anlamak için kendilerini su içmeye zorlamıştır. Bu durum Uygur Türklerinin hayatın diğer safhalarında olduğu gibi din safhasında da karşılaştıkları güçlükleri göz önüne sermektedir(EMET 2019: 21.)

2.6. Nimşehit; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

Nimşehit (Armiye Ali Serami) 1906 yılında Doğu Türkistan’ın Aksu Bay ilçesinin Sayram köyünde çiftçi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini kendi köyünde almıştır. 1920-1930 yılları arasında Kaşgar’daki Ünlü Hanlık Medresesinde okumuştur. Burada Nevai, Sekkaki, Lütfi, Zelili gibi önemli klasik şairlerin eserleriyle tanışmış, Arap ve Fars dillerini ve edebiyatlarını öğrenmiştir. 12 Kasım 1933’te Doğu Türkistan’ın özgürlüğü için aktif olarak savaşa katılmıştır. Bu sırada kendisine isabet eden bir kurşun sebebiyle ağır bir şekilde yaralandığı için “Yarım Şehit” anlamına gelen “Nimşehit” lakabı kendisine verilmiştir. Şair daha sonraki

şiiirlerinde bu takma adı kullanmaya başlamıştır (Kaşgarlı, 2017:255; Aziz Pour, 2012: 614).

*“Kanim çok aktı benim
Canımın yarısı çıkıp gitti
Nimşehit artık kaldı memnun
Tarihte Nimşehit yüzü gülüp gitti.”*

(Köroğlu,200: 104)

12 Kasım 1933’te Doğu Türkistan’ın özgürlüğüne kavuşması, çok çile çekmesine rağmen sonunda ülkesinin bağımsızlığını görmesi, kendisini oldukça memnun etmiştir. Nimşehit, köyde öğretmenlik yapmıştır. 1936 yılında Aksu’da “Aksu Uçuri” gazetesine başyazar olarak getirilmiş ve burada on yıl çalışmıştır. Bu zamanlarda Nimşehit halkını uyandırmak ve Doğu Türkistan özgürlüğünü kazanmak amacı ile çok eser vermiştir. 12 Kasım 1944 Doğu Türkistan özgürlüğüne çok güçlü katkı sağlamıştır.

*“Bana senden büyük nimet gerekmez
Bana senin özgürlüğüne kavuşman yeter
Şu gaye uğruna ben değil Nimşehit
Tam şehit olsam da gam yemem.”*

(Köroğlu, 200: 105)

Nimşehit, Doğu Türkistan’ın bağımsız olmasından daha büyük bir nimetin olmayacağını belirtmektedir. Ülkenin bağımsızlığı uğruna canını vermesi kendisinin gücüne gitmeyeceğini belirtmiş ve sevincini dizelerine yansıtmıştır.

*“Gül yüzlü kara gözlü başında saçı çember gibi olan
Ay yüzlü peri çehreli bir güzel aklımı aldı.
Her bölüme girilse bir peri soylu kızlar vardır
Onların kendisi gül, sözü bülbül, gözleri ateştir.”*

(Köroğlu, 200: 105)

Nimşehit 1945 yılında Doğu Türkistan Gülca iline gitmiştir ve Tarih Araştırmaları Bölümünde çalışmıştır. Burada hayattaki halk kahramanları ile röportaj yaparak halk savaşı ile ilgili malzeme toplamıştır (Kaşgarlı, 2017: 256, Emet, 1998;31, Zaman, 1995:256). 1944 yılında özgürlüğüne kavuşan Doğu Türkistan Cumhuriyeti tarafından yayınlanan “İttifak” dergisinde çalışmıştır. Çin Halk Cumhuriyeti, Doğu Türkistan’ı istila ettikten sonra Müslümanlar Cemiyetinin üyesi olarak çalışmıştır. 1955 yılından sonra Çin Halk Cumhuriyeti Nimşehit’i takip etmiş ve hapishaneye atmıştır. 1960 yılında ailesi ile Bay ilçesinin en ücra bölgesine sürgün edilmiştir. 1962 yılında PanTürkistanlık, ayrılıkçılık, milliyetçilik, Uygur Sovenistliğini, yurt dışına bağlanmış darbeci olduğu gerekçesi hapishaneye sokulmuş ve çok ağır işkencelere maruz kalmıştır. 22 Ağustos 1972 tarihinde vefat etmiştir(İnayet 2011: 86).

Nimşehit’in yazdığı tüm eserler 1966-1980 yılları arasında toplatılıp yakılmıştır. 1980 yılından sonra Nimşehit’in arkadaşları, akrabaları tarafından saklanan eserler yayınlanmıştır. 300’den fazla şiiri olan Nimşehit’in şiirlerinden bir kısmı şunlardır:

1. Kızım Ağlama
2. Unutma
3. Pazar ve Mezar
4. Bilim Aşkıyla
5. Gazete
6. Okumaya Giden Kardeşime Mektup
7. İlme İlham
8. Esarete Kalanlara Hitap
9. İlim Öğren
10. Cinayetden Şikayet
11. Dostlarıma
12. Uyan
13. Öbür Dünyadan Seda
14. Hata
15. Cevabım
16. Kalemin Tövbesi
17. Seferdeki Yarime
18. Tarım Kızı

19. Gençlerden İltimas
20. Önünde
21. Vatan Şehitleri Anısına
22. Vatan Sevgisi
23. Dostlarıma
24. Mezardan Gelen Ses
25. Mektup
26. Ormandan Çiçek Bahçesi
27. Ayrıldım
28. Gazel
29. Özledim
30. Hapiste Şehit Olan Dostum L. Mutellip'e
31. Mersiye
32. Bir Dilberime
33. Kız
34. Çıksam Bazen Kapıya
35. Aşk İfadesi
36. Buluşma
37. Bundan başka
38. Leyla ile Mecnun
39. Yusuf ile Züleyha
40. Ölümünden Dönerken
41. Yılan Boynuzu
42. Falcı Hikayeleri
43. Bin Ev
44. Ferhad-Şirin

(Kaşgarlı 2018: 256-257).

1980 yılından 1992 yılına kadar bu dönemde Çin Halk Cumhuriyeti dış kapıları açtığı için Uygur aydınları biraz nefes almaya fırsat bulup Doğu Türkistan özgürlüğü için acil çalışmaya başlamışlardır. Uygur tarihini, kültürünü, ekonomisini, coğrafyasını, siyasi durumunu çalışmaya başlamışlardır. Eserlerini, umudunu koruyarak yazmayı hedeflemiştir.

2.7. Zunun Kadiri Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

Çok önemli Uygur aydınlarından biri olan Zunun Kadiri 1912 yılında Doğu Türkistanın Tarbagatay vilayetinin Dörbilcin kasabasında dünyaya gelmiş, üç yaşında ailesi ile Gulca'ya yerleşmiştir. Dokuz yaşında dini okulu bitirdikten sonra pozitif bilimleri öğrenmek için başka okulda okumuştur. Bu okulda Rusça ve Farsça dillerini öğrenmiştir (Kaşgarlı, 2017: 327; İsmail, İslam 1993:39). Zunun Kadiri, Halk Destanları, masallar gibi klasik şairleri okumuştur. Bunun yanında Rus yazarlarından Maksim Gorki'nin Tatar ve Özbek Türkçesine çevrilmiş eserlerini Sadreddin Ayni Ömer Muhammed gibi yazarları da okumuştur (İnayet 2009:76; Kaşgarı, 2017: 327). 1935 yılında Gulca'da açılan öğretmen yetiştirme kursunda bir yıl okumuş, burayı bitirdikten sonra yine Gulca'daki Beytulla İlkokulunda Öğretmen olarak çalışmıştır. 1937 yılında Ürümcü'ye gidip iki yıl ortaokulda üç yıl da Ziraat Yüksek Okulunda okumuştur. 1941 yılında Gulca'ya dönen yazar bir süre Uygur Derneği idaresindeki Sanayi-i Nefise'de oyunculuk, yönetmenlik ve yazarlık gibi görevlerde bulunmuştur.

Şeng si-şey, Sovyet imparatorluğu'nun güçlü desteği ile birlikte 12 Kasım 1933'de yılında bağımsızlığını kazanan Doğu Türkistan'ı istila edince Doğu Türkistan'daki "Sanayi-i Nefise" "Tiyatro" ve benzeri kuruluşlara mensup insanlar büyük halk ayaklanmalarına ön ayak olmuştur.

Zunun Kadiri 12 Kasım 1944 yılında yeniden özgürlüğüne kavuşan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nde ve Doğu Türkistan Gazetesi'nde çalışmıştır. Bu gazetede "Yükseliş" adlı edebiyat sayfasını hazırlamışlardır (Zaman, 1995:397; Kaşgarlı, 2017:327). Ayrıca 1945 yılında "İttifak" dergilerinde editörlük ve baş editörlük görevlerinde bulunmuştur. 1951-1954 yılları arasında Gulca Kızlar Ortaokulunda çalışmış. Öğrencilere Doğu Türkistan hakkında bilgi vermeye başlamıştır. 1954 yılında istilacı Çin Halk Cumhuriyeti güçlerine rağmen Kültür Bakanlığında ve 1957 yılında Edebiyatçılar ve Sanatçılar Cemiyeti'nde başkan yardımcısı olarak çalışmıştır. Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te düzenlenen Asya-Afrika Yazarlar Kongresi'ne katılmıştır (Kaşgarlı, 2017:328). 1959-1962 yılları arasında Çin Halk Cumhuriyeti milletvekilliği ve yazarlar cemiyetinde çalışmaya başlamıştır. 1962 yılında PanTürkistlik, ayrılıkçılık, milliyetçilik, Uygur Sovyetistliği ile suçlanmış ve bütün görevlerinden alınarak hapis haneye atılmıştır. 1979 yılında Doğu Türkistan yazarlar cemiyetinde çalışmaya başlatmıştır. Dolayısıyla Doğu Türkistan'ın özgürlüğü için

yazdığı eserlerinin konusu Çin İmparatorluğu'nun 1949 yılından önce yaptıkları istilalardan oluşmaktadır.

Çin'in Doğu Türkistan'ı istilasını Zunun Kadiri şöyle anlatır; “bizi hayvan gibi çöp gibi görüyorlar. Sonbaharın bir gecesinde tandır başında oturuyorduk. Biz hayvan evladı değil, insanız. Tövbe tövbe, dedi. Baki yakasını tutup, kimse bize kestiği tırnağı kadar değer vermiyor, sanki süpürüp atılan çöpüz. Biz de dünya görmüştük, elin gülüne gül, güzelliğine güzellik katmıştık. Böyle değildik.” (Kaşgarlı, 2016: 25-66 -Aktaran; Alimcan İnayet).

Ayrıca Doğu Türkistan bağımsızlığı için binlerce isyan olmuştur bu isyanlarda binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Özgürlüklerini elde etmek için hiçbir zaman susmayan halkın feryadını ve acılarını Zunun Kadiri çok açık bir şekilde ifade etmiştir.

Zunun Kadiri Uygur halkı arasında modern anlamda hikâye yazan ilk kişidir. Zunun Kadiri'nin kaleme aldığı eserleri şunlardır;

1. Cehaletin Cefası
2. Düğün
3. Partizanlar Takımı
4. Her Şeyin Bir Yolu Var
5. Sevinçli Haber

Tiyatroları

1. Çimen

Şiirleri

1. Cıvcıv ile Saksığan
2. Çiftçi ile Fare
3. Karga ile Güvercin
4. Kelebek ile Arılar
5. Dinle Dünya
6. Altının Etkisinde

Ayrıca masallar ve iki binden fazla bilmece'nin yer aldığı “Bilmeceler” adlı kitabı kaleme alır. Yine “Manevi Azık Hakkında”, Maksim Gorki Balılar Eğiz Edebiyat doğrusunda “Sözlü Çocuk Edebiyatı Hakkında” “Folklorumuza Nasıl Bakmak Gerek?” gibi yirmiden fazla edebi ve ilmi makale kaleme alır.

1. Öğretmenin Mektubu
2. Canavar
3. Köpek Yavrusuna Hücum
4. İki Parmağımla
5. Şüphe
6. Dermandan Kesilirken
7. Çelikleşmek, Sağlamlaşmak
8. Kızıl Gül
9. Teşekkür
10. Hatırlama
11. Huzura Kavuşan Aile
12. Behtihan’ın Hayatı
13. Yorulunca

(Kaşgarlı, 2017. 329; İsmail, İslam, 1993:40-41; Zaman, 1995:157; Komisyon, 2006a:399-400; İnayet, 2009: 77; Baran, 2007: 202-203; Sultan, Kerimcan, 2002;56)

Tüm hikayelerini “Pişman” adlı kitabında toplar. Çin baskı ve zulmü her alanda hissedilmiştir. 1966-1980 yıllarında Zunun Kadiri’nin eserleri toplanarak yakılır. Şimdi

elimizde bulunan eserleri de halk tarafından 1992 yılında toplanarak günümüze ulaştırılır. Zunun Kadiri yazdığı eserlerin yanında çeşitli dillerden ve Türk lehçelerinden de bazı eserleri Yeni Uygur Türkçesine çevirir. Maksim Gorki'nin Özbek yazar Mirkerim Asım Can'ın bazı eserlerini aktarır. Tatar yazar Adil Kutey'in "Gönderilmeyen Mektuplar", Kazar şair Tancan'k'in "Gardiyan" eserlerini çevirir (Şahin, 2014: XIX).

Zunun Kadiri 1982 yılından sonra istilacı Çin Halk Cumhuriyeti'nin güçlü baskı rejiminden dolayı eser veremez. Zunun Kadiri hapishanede gördüğü çok ağır işkenceler sebebiyle ağır hasta olmuştur.

1989 yılı başında Çin Halk Cumhuriyeti'nin uyguladığı ağır baskılardan kaçarak Kazakistan'ın Almatı şehrine gitmiştir. 24 Eylül 1989 tarihinde vefat etmiştir.

Zunun Kadiri'nin eserleri üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Türkiye'de ise Marmara Üniversitesi'nde Alonur Akhmedova tarafından "Zunun Kadiri'nin Hikayeleri: Giriş, Metin, Dizin ve Tıpkı Basım" (Akhmedova 2010), Trakya Üniversitesi'nde Levent Doğan tarafından "Zunun Kadiri Guunçem (metin-inceleme-dizin)" (Doğan 2000), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'nde Ümit Şahin tarafından "Zunun Kadiri'nin Hikayelerinin Dili Üzerine Bir İnceleme (İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin)" (Şahin 2014), Fırat Üniversitesi'nde Cansu Yılmaz tarafından "Zunun Kadiri Eserleri (Giriş-İnceleme-Metin-Çeviri)" (Yılmaz 2009) adlarıyla tezler hazırlanmıştır (Kaşgarlı, 2017:330).

- Sevimli Memleketim
- Halkım
- Birlik Şarkısı
- Kardeşiz Bir
- Yine Geldim Koynuna
- Güzel Yurdum Şincan
- Parti'yem
- Yürek Şarkıları
- Bahçeler Gezip

Gibi şiirleri vardır.

TömürDavamet'in birçok şiiri Çin Halk Cumhuriyeti tarafından ödüllendirilmiş olmasına rağmen Doğu Türkistan'ı inkâr etmesi için de bir çok baskıya maruz kalmıştır.

2.8. Ziya Semediy; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

Ziya Semediy, 15 Nisan 1914 tarihinde şimdiki Kazakistan'a bağlı Taldıkorgan Yarkent ilçesinin Honihay Köyü'nde dünyaya gelmiştir. 1924 yılına kadar önce Yarkent'teki ilkokulda sonra ise Rus dilini öğrenmek için Lonaçariski adındaki Rus ortaokulunda, 1929 yılında ise Zervat adındaki Uygur ortaokulunda eğitim almıştır. Bu okulda Uygur şairleri Ömer Muhemmedi ve Hezimİskenderuf de edebiyatla ilgilenmeye başlamıştır(Kaşgarlı 2017:321).

Ziya SemediyGulca'da öğretmen yetiştirme kursunda okumuştur. Mezun olduktan sonra 1934 yılında Gulca şehrindeki Umut adlı okulda öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır. İlkokul müdürü Gulca (ili) vilayetinin aydınlanma cemiyeti olan Uygur Aydınlanma Cemiyeti Müdürlüğü gibi görevlerde bulunmuştur. (İsmayilov 2015;107, Kaşgarlı 2017: 322) Görevli olduğu okulda hem Uygur Aydınlanma Cemiyeti'nde çalıştığı zamanlarda hem Doğu Türkistan coğrafyası, tarihi, özgürlüğü, kültürü hem de dünya siyaseti hakkında insanlara bilgi vermiştir. Bu yüzden 1937 yılında merkezi yönetim tarafından tutuklanarak hapse atılmıştır. 1944 yılında Doğu Türkistan özgürlüğüne kavuşmasından sonra serbest bırakılmıştır. Daha sonra Milli Ordu Komutanlık Merkezinde Bölüm Başkanlığı ve "İnkılap" gazetesinin Yazı İşleri Müdürlüğünü yapmıştır. İki kez "İstiklal İçin Mücadele" madalyası ile ödüllendirilmiştir.

Ziya Semediy'in Sovyet İmparatorluğu istilasını altındaki Kazakistan'da dünyaya gelmiştir. İçinde bulunduğu ortamdan dolayı oldukça iyi Rusça öğrenmiştir. Onun Rusçayı bu denli iyi konuşması hayatında farklı ve yeni kapıların açılmasını sağlamıştır. İlk olarak Doğu Türkistan Hükümeti'nin Yönetim Kurulu Üyesi, Edebiyatçılar ve Sanatçılar Cemiyeti'nin başkan yardımcısı, 1956 yılında Kültür Bakanı, Eğitim Bakan Yardımcısı, 1956 yılında Çin Halk Cumhuriyeti'nin Yazarlar Delegasyonu ilebirlikte Hindistan'ın başkenti Delhi'de gerçekleştirilen Asya Kongresi'ne katılmasını sağlamıştır. Ancak Ziya Semediya'nın bu başarısı 1958-1959 yıllarında Çin Halk Yazarları Cumhuriyeti ile Sovyet İmparatorluğu arasında çıkan savaştan olumsuz bir şekilde etkilenmesine neden olmuştur. Ziya Semediya'nın yaptığı milleti aydınlatma

alışmaları neticesinde yakalanıp hapse atılmıştır. Kendisi ile birlikte “Pan Türkçülük”, “Pan İslamcılık”, ayrılıkçılık, milliyetçiliği yağan pek çok aydın yakalanıp hapse atılmıştır. Hapisten çıktıktan sonra yapılan baskı ve zulümlere dayanmayarak Almatı’ya yerleşmiştir(Kaşgarlı 2017:322).

Çin Halk Cumhuriyeti, hemen her kımıldamada büyük baskılar uygulamaktan geri durmamıştır. Aktepe surlarının halk tarafından işgal edilmesi baskı ve şiddetin de dozunu artırmıştır. Yakalanan vatanperver insanlardan bazıları farelerin dahigitmediği kötü yerlerde yatmak zorunda bırakılmışlardır. Her gün yüzlerce kişi hain ve isyancı bahaneleri ile yakalanarak haislere atılmış ve ağır işkencelere maruz kalmışlardır. Aydın, bu ortamda birçok eser kaleme almaktan geri durmaz.Bu eserlerden bazıları şunlardır:

Ziya Semediy’in yazdığı eserleri:

1. Ruşen
2. Kanlı Leke
3. Garip ile Senem

Adlı Dramaları

4. İlgili Ana
5. Sırrı Açıldı

Adlı komedi eserleri,

1. rktc Dakikalar
2. Çin Hapishanelerinde
3. Zulüm Yok Olsun
4. Son dakikalar
5. Dramalar İli Deryası Kıyısında

(Kaşgarlı, 2017:322; Kaşgarlı, 1998: 160-161)

Ziya Semediy, ülkesinden istemedenden de olsa ayrılmış olmasının verdiği hüzün ile Kazakistan’a g ettikten sonra “Bir Sigara” gibi dramlarını, “Mayımhan”, “Yılların Sırrı” gibi romanlarını, başka “Kayısı iek Atığında”, “Dertlinin İnlmesi”, “Gani Batur” yazar (Kaşgarlı 1998: 164-165). Ziya Semediy’in birçok eseri Kazak ve zbek Trksinin yanında Rus diline de tercüme edilip yayımlanır. Kazakistan hükümeti

tarafından kendisine “Halk Yazarı” unvanı verilmiştir. 17 Haziran 1994 yılında yazarın 80 yaşına girmesi münasebeti ile hükümet tarafından kendisine bir Şükran Günü tertip edilmiştir (Kaşgarlı 1998:165).

2.9. AbdurehimÖtkür; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

Şair ve yazar AbdurehimTileşupÖtkür, 1923 yılında Kumul’da tüccar bir ailede dünyaya gelmiştir. Bir yaşında annesini, dört yaşında da babasını kaybetmiştir. Babası TileşBegim, vefat etmeden önce henüz dört yaşındaki oğlunu Kumul’un önde gelen isimlerinden biri olan dostu Osman Hacı’ya evlatlık olarak vermiştir. AbdurehimÖtkür, ilk olarak dini mektepte okumuş, bu dönemde yetişmesinde SufiAllahyat’ın şiirlerinin önemli etkisi olmuştur (Kaşgarlı, 2018: 78; Kasapoğlu Çengel, 2002:38). Aynı yıllarda Osman Hacı’nın kardeşleri tarafından zor işlerde çalıştırılmış ve bir süre çobanlık yapmıştır.

Doğu Türkistan özgürlüğü için meydana gelen Kumul’daki ayaklanmanın başarıyla neticelenmesinden sonra Osman Hacı Üç Turfan sınırına gümrük görevlisi olarak tayin edilmiştir. Bu sebeple ailesi ile geçici olarak Kansu bölgesine gitmiş, ardından Üç Turfan’a dönmüştür. Hayatındaki bu sıkıntılar sebebiyle ilk tahsilini Ürümqi’deki bir Gimnaziya’da askeri okulda yapmıştır (Komisyon, 2006a:53; İnayet, 1998: 194-195).

Sovyetlerde eğitim alan ilk Uygur aydınlarının da aralarında bulunduğu bu okulda pozitif bilimlerle, Rus edebiyatıyla ayrıca Puşkin, Lermontov, Tolstoy, Abdullah Tukay, Hadi Tahtaş, Ömer Muhemmedi, TurdiHesen gibi yazarlardan ilham almıştır (Zaman, 1995: 463). 1939 yılında Doğu Türkistan öğretmen okuluna girmiş. 1942 yılında Pedagoji Fakültesini iyi bir derece ile bitirmiştir. Üniversite yıllarında çok iyi derecede felsefe, İktisat ve edebiyatı öğrenmiştir. Ayrıca onun şiirlerinden Türk edebiyatının önemli temsilcileri Ziya Gökalp ve Mehmet Akif’i okuduğu, onların düşünce ve üsluplarından etkilendiği açıkça görülmektedir (Emet 1997:43).

Eğitimini tamamladıktan sonra Kız Gimnaziyasında öğretmen olarak çalışmış, öğretmenlik mesleğini daha sonra gazetecilik izlemiştir. AbdurehimÖtkür Doğu Türkistan özgürlüğü için çok önemli çalışmalarda bulunmuştur. Öğrencilere Doğu Türkistan tarihi, coğrafyası, kültürünü, sömürge altındaki siyasi durumunu çok iyi bir şekilde anlatmış ve gazetede halkı bağımsızlığa milli değerlerini harekete geçirecek

şiiirler yayımlamıştır. 12 Kasım 1944 Doğu Türkistan özgürlüğüne kavuştuğu zaman AbdurehimÖtkür çok mutlu olmuştur. Halkı ayaklanmaya davet edecek şiiirler yazıp yayımlamıştır. Halkı isyana teşvik ettiği gerekçesiyleistilacı Merkezi Hükümet tarafından tutuklanıp hapse atılır. Bir yıl yattıktan sonra serbest bırakılır ancak yurtdışına çıkma yasağı şartı konur ve sürekli takip edilir. 1949 yılındaki baskı ve şiddet olayları neticesinde bütün şair ve yazarların olduğu gibi onun da yazma özgürlüğü kısıtlanır. Bu yasağa karşı gelenler ise ağır bir şekilde cezalandırılmışlardır (Kaşgarı, 2018 :79; Kasapoğlu Çengel, 2000:26).

1979 yılından sonra Doğu Türkistan Sosyal Bilimler Akademisinin Edebiyat Araştırmaları Bölümünün başkan yardımcısı ve bu akademi tarafından yayımlanan Sosyal Bilimler Dergisinin yazı işleri müdürü olarak çalışmıştır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin Türk Dili İlim Cemiyeti, Çin Eski Yazı Araştırmaları İlmi Cemiyeti ve Doğu Türkistan üyeliklerinde bulunmuştur. AbdurehimÖtkür bütün hayatında Doğu Türkistan'ın özgürlüğü, aziz halkının neden baskı ve eziyetlere maruz kaldığını, tarihini, kültürünü, edebiyatını, yaşam tarzını, arzusunu çok araştırmış ve yazmıştır (Kaşgarlı 2017: 80-81).

İZ

Genç idik zorlu şerefe atlanıp çıkarken biz,

İşte ata binecek kadar büyüdü artık nevrimiz.

Az idik uzun sefere atlanıp yürürken biz,

Şimdi büyük kervan olduk bırakıp çöllerdeyiz.

Kaldı iz çöller ara kah yokuşlarda daha,

Kaldı nice aslanlar kumlar altında kabirsiz.

Kabirsiz kaldı demeyin ilgın biten kırlarda,

Gül çiçekle örtünür yarınki baharda kabiri,

Kaldı ile, kaldı menzil, kaldı uzaklarda hepsi,

Çıksa boran, göçse kumlar, hiç gömülmez izimiz.

Bitmez bu kervan yolu gerçi atlar pek zayıf,

Bulacak hiç değilse bu izi bir gün nevrimiz.

Ya çevrimiz (İnayet, 1997: 199).

AbdurehimÖtkür “İz” kelimesinin cennet vatanımız Doğu Türkistan’da Uygurların tarihten beri devletlerini, imparatorluklarını kurup yaşayıp geldiği, çeşitli istilacı devletler ile savaşıp mücadele edildiğini söyler. Bağımsızlık ve özgürlük için binlerce canın yitip gittiğini ve bunların boş olmaması gerektiğini belirtir. Doğu Türkistan’ın bir gün mutlaka özgürlüğüne kavuşacağı vurgusunu yapar. Bu mücadelede şehit olmanın ne kadar büyük şeref olduğunu, hem de sıcak kanlarını güllerle çiçeklerle dolduracağını aktarıyor. Bu elbette her zaman Doğu Türkistan evladının yaşama tarzı ve amacı olması gerektiğini ifade eder.(Emet 1997: 4-12, Emet 1998: 28-45).

Denizdeki Ses

Kapkaranlık bir gece... uçsuz bucaksız

Masmavi bir deniz... o karanlık gecenin heybetiyle

Kara olarak gözüktür, dehşet ile dalgalanır, koyu köpükler saçar(Köroğlu 2000: 106).

İşte onun yayılmış güçlü sesleri... İşte o deniz kenarında gök ile kucaklaşan dik dağ, dağın kılıç gibi keskin taşları dalgalı denize garip bir şekilde bakmakta ondan hiç gözünü uzaklaştırmaz. Her zaman bakar. Her zaman ona yönelir. İşte o dağın kenarında hayallere dalmış bir şair o söze başlayıp sanki denize şikâyet eder. Onun ağzından beyaz köpükler çıkar derken Doğu Türkistan halkının bağımsızlığa olan inanç ve isteğini yansıtmakta olduğunu ifade eder.

Ey deniz, niçin bu kadar köpükleniyorsun?

Dur benim sorularıma cevap ver.

Niçin çoktandır bize güneş gelmez. Niçin

Niçin çok yüzü her zaman dumanlı? Her zaman bulutlu?

Bir gün bile hava açık olmadı. Her gün bizim için karanlık.

Ömür su gibi akıp gitmekte.

Her zaman gönlümüz buruk...

Yıllar asırlar öyle geçti.

*Her yıl, her asır bize zulüm edip. Pek çok şeyimizi
götürdü?*

Ömrün yarısından fazlasını çaldı, götürdü.

Fakat bize bir şey bırakmadı.

Sadece kaygı, hasret.

Zulüm ve gözümüzdeki yaş kurumadı.

Bize verdiği he gözümüzdeki yaş kurumadı.

Bize verdiği hediye bu oldu.

Biz her zaman ışığa hasretiz! Ama bizden kendini gizledi.

Bir siyah perde onu engelledi.

Böylece biz ondan tümüyle mahrum kaldık...

*Onun için yüzümüz sarardı. Yüreğimizdeki kan zehire
dönüştü.*

Nerede o mutluluk güneşi?

Nerede o ışık?

Nerede güzel bahar?

(Köroğlu, 2000: 107)

Abdurehim Ötkür'ün ifadesi ile Çin Halk Cumhuriyeti Doğu Türkistan'ı istila ettikten sonra halka çok fazla baskı ve zulüm yapmıştır. Doğu Türkistan halkının ise özgürlük için elinden gelen her şeyi yaptığını söyler. Çin Halk Cumhuriyeti'nden çok nefret ettiğini her koşulda dile getirir. Şiirin devamında Çin'in yaptığı baskılara zorbalıklardan dolayı gözlerinden yaşların hiçbir zaman kurumadığını ve bu durumun ne zaman kadar devam edeceğini bilememenin verdiği hüznün yoğun şekilde hissedilmektedir. Çin'in işgali halk arasında dayanılmaz bir hal almıştı. Çinliler Doğu Türkistan'a hâkim olduktan sonra insanlara büyük işkenceler etmişlerdir.

Ayaklanmalara katılan, direnen insanları öldürmüşler. Komünist Çin yönetimine karşı gelenleri ise manen zulmederek etkisiz hale getirmeye kalkmışlar. Doğu Türkistan'ın tüm şehirlerine Çinli yöneticiler atanmıştır. Çinli yöneticiler yaşanan ekonomik sıkıntıların üstesinden gelmek için Doğu Türkistan'da çok ağır şekilde sömürü politikaları yürütmüşler. Bu politikalar ilk olarak bölgenin yer altı ve yer üstü zenginliklerini sömürmekle kalmamışlar. Bölgede hakimiyeti ele aldıkları zaman bölge halkının nehirler ve yeraltı sularını etkili şekilde kullanmasını engellemişler. Böylece bölgede ekonomik anlamda gerilemesine sebep olmuşlardır(Saray, 2015: 314-319).

Abdurehim Ötkür şiirlerinin bir kısmı şunlardır:

1. Hürriyet Koşuğu
2. Şeref-Şanın Hani
3. Namus Temizlensin
4. Tarım
5. Öt Horozum Öt
6. İcat Koşuğu
7. Tan Rüzgarları
8. Telke Hakkında Koşuk
9. Beşik Ninnisi
10. Güneye Mektup
11. Denizden Seda
12. Köşe Başı
13. Üşümüş Şehir
14. Koçar Yolunda Bir Gece
15. Kaleme
16. Başlıksız
17. Karşılaşına
18. Dolunay Kız
19. Baharı Çağırıyorum
20. Gece
21. Elveda Sana
22. Tanrı Dağ
23. Gel Gel Saba

24. Amaç Ne?
25. Sevgi Hakkında Gazel
26. Tanziyası Yok Mudur
27. Güz Gecesi
28. İçeyim Kaşgar Şarabından
29. Yanacak Tan Meşalesi
30. Harcayın Hainler Harcayın
31. Ak Değil Saçımdaki
32. İz
33. Boğda Anam
34. Bahar Geldi
35. Çocuğum Olsa, Şöyle Olsa
36. Yükselt Vatan Ezgisini
37. Ulu Ana Hakkında Masal
38. İyi
39. Çiçek ve Yaban Gülü
40. Selam Ey Kaşgar'ım
41. Bayrağımsın Sen
42. Canan İster Misin
43. Milli Kabemize
44. Yurdum Kaldı
45. Balıkçı ve Kızı
46. Vicdan Daveti
47. Seccadem
48. Daha Çok İmtihan
49. Uzaktan Mektup
50. Kaşgar Kızı
51. İdikut
52. Kaşgar Güzeline
53. Yüzsüzlük
54. Buyruk
55. Haysiyetli Karşılaşma
56. Yeter Ey Dünya

57. Bulunmaz
58. Gerek Olsa
59. Kalbim Bahar
60. Bülbül  t y r
61. Gazel
62. Ganimet
63. Atasözlerinden Alıntılar
64. Babur'un Gazeline Muşare
65. Başlıksız Şiirler
66. Tövbe Diyorum Tövbe Gençlik
67.   ek Değil Gençliğim
68. Ömür Hakkında Muhammes
69. Şiir ve Şair
70. Kutlu Olsun Bu İşin
71. Sevincim
72. Yeşim Taşına Medhiye
73.  elik Kanatlı Şahin
74. Dalgalı Hayat
75. Mücadele Dalgaları
76. Temmuz Fırtınaları
77. Köpek  r r Kervan Y r r
78. Rubailer
79. Coşkulu Hayat
80. Demir Kanatlı Şahin

( nayet, 1998:1995; Zaman, 1995:465; Komisyon, 2006a:531; Turan, 1986:582)

Bunların dışında Abdurehimötkür' n yayımlanmayan çok şiiri vardır.
Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Hidayetname
2. İnsanın Güçsüzlüğü
3. Adı Yok Şiirler
4. Rüzgarlar
5. Ay Güzel Kız

6. Kişen
7. Dönüş
8. Şarap Bolalmadım
9. Gelsin Sabah Rüzgarı

(Kaşgarlı:2017 80-83).

Bu şiirlerinin bir kısmı “Ömür Menzeli” adında kitap olarak yayımlanır.

1. Kaşgar Gecesi Dastanı
2. Bir Damla Kandan Milyon Çiçek

Mutellip ile kaleme alınan “Çinmoden” dramalar; İz ve Uyanan Toprak gibi romanları yayımlanır. AbdurehimÖtkür bu eserlerinin dışında dil, edebiyat, sanat alanında bilimsel makaleler yazar. Uygur Medeniyeti tarihindeki parlak eser “Kutadgu Bilig” birçok bilimsel makalelerde kaleme alır. 1986 yılında Los Angeles’ta gerçekleşen Uluslararası İlmi Muhakeme Toplantısına Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki bilim insanlarını temsilen katılır, burada Kutadgu Bilig ile ilgili önemli bir bildiri sunar (Kaşapoğlu Çengel, 2000:27).

Uygur edebiyatı ve Uygur dilinin inceliklerine hâkim olan Ötkür’ün memlekette yayımlanan klasik eserlerin çoğunda emeği geçmiştir. Türk edebiyatında çok önemli bir yere sahip olan Kutadgu Bilig adlı eseri Yeni Uygur Türkçesine aktarmıştır (Kasapoğlu Çengel, 2002:39, Turan, 1986:582). AbdurehimÖtkür, Çin Halk Cumhuriyeti’nin gözüne giren biri olarak anılmış olsa da Doğu Türkistan özgürlüğü için halkını ayaklanmaya davet eden, uyandıran çok önemli bir şair ve yazardır. AbdurehimÖtkür’ün 1989 yılında “Doğu Türkistan Gerçekte Ne İfade Eder” başlıklı makalesi Ürümci televizyonda kendi sesiyle yayınlanmıştır. Bu makalesinden sonra eser vermesi yasaklanmış, millet içine girmesi ve konuşması takip edilmiştir. AbdurehimÖtkür 1995 yılında vefat etmiştir.(Emet 1997: 48-51).

2.10.Turgn Almas’ınHayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

Yazar, şair ve tarihçi olan Tungur Almas, 1924 yılında Sincan Uygur Özerk bölgesinin batısında yer alan tarihi bir şehir olan Kaşgar’da dünyaya gelmiştir. Kaşgar ilinin Koneşehir ilçesine bağlı Döletbağ kasabasında, ticaretle geçinen bir ailenin çocuğu olan Almas, öğrenim hayatına da bu doğduğu kasabada başlar. Dönemin Çin

rejiminin Uygur Türklerine yönelik artan baskısı nedeniyle ailesi, 1937’de göç ettiği Gulca şehrinde öğrenimini tamamlamıştır.

1939- 1942 yılları arasında Urumçi’de Darulmuellimin (Öğretmen Yetiştirme Okulunda) yüksek öğrenimini tamamlayan yazar, öğrencilik yıllarında edebiyat, tarih, siyaset ile ilgilenmiş; Rus, Fransız, İngiliz yazarların eserlerini ana dillerinden okuyacak kadar kendini geliştirmiştir.

1942’de Öğretmen Yetiştirme Okulundan mezun olur ve aynı yıl, Karaşehir’in Denzil ilçesindeki bir ilkokulda öğretmen olarak çalışmaya başlayan Tungur Almas, kısa bir süre sonra bu okulda idarecilik görevini üstlenir. Çalıştığı bu okulda Doğu Türkistan’ın coğrafyası siyasi ve sosyal hayatı yanı sıra özgürlük teması içerikli şiirleri ile okuldaki diğer öğretmen ve öğrencilerin ilgisini çekecektir (Kaşgarlı 2017: 307).

1941’de henüz 17 yaşındayken bu okulda yazdığı “Dönmeyiz” adlı şiiriyle tüm dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu şiir gerek edebi kişiliği gerek siyasal ve sosyal kişiliğinde bir milat olur ve hayatın geri kalan kısmı üzerindeki her karede bunun izlerine rastlamak mümkündür. Zira şiiri yayımlandıktan iki yıl sonra, 1943 yılında Çin’e karşı siyasi propaganda faaliyetlerinde bulunduğu gerekçesiyle hapse atılmıştır (Kaşgarlı 2017:307).

İyi derecede Çince bilen Tungur Almas, hapisteyken özgürlüğe dair ses getiren birçok şiir yazdığında henüz yirmili yaşlardadır. Özellikle hapiste yazdığı “Tutkun” (Tutsak), “Girip Momay” (Biçare Nine), “Cemile”, “Azatlık Meşeli” (Özgürlük Meşalesi), “İki Tamça Yaş” (İki Damla Yaş) gibi şiirleri ile özgürlük beklentisi içindeki Uygur Türklerin duygularına tercüman olurken öte taraftan da Çin devleti merkezi hükümetinin şimşeklerini üzerine çekmiştir. Onun hapiste yazdığı bu şiirlerin mürekkebi henüz kurumamışken Uygurlar, Doğu Türkistan’ın kuzeybatısındaki 12 Kasım 1944 yılında verdiği bağımsızlık mücadelesi neticesinde “Şarki Türkistan Cumhuriyetini (Doğu Türkistan)’ı kurar. Hapisteyken aldığı bu haber üzerine çok sevinen Tungur Almas, bu cumhuriyeti alkışlamıştır (Almas 1989:1-3).

1946’da hapisten çıktıktan sonra, Çin Halk Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliğinin baskıları sonucu Şark-i Türkistan Cumhuriyetinin yaptığı anlaşmaya şiddetle karşı çıkarak tepki olarak Urumçi’den Kaşgar’a kadar bin kilometrelik yolu yürüyerek kat

etmiştir. Şiddetli geçim sıkıntısının yaşandığı bu günlerde bir okulda öğretmenliğe tekrar döner. Hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra, Urumçi'deki Çin yanlısı kesime karşı, yazdığı; “Satkunga Ölüm” (Haine Ölüm) şiirden dolayı 1947'de tekrar tutuklanmıştır(Kaşgarlı 2017: 307, Almas 1989:3-5).

1949 yılı nisan ayına kadar süren hapis hayatından sonra gerek Şarki Türkistan Cumhuriyeti, gerekse komünist bazı aydın çevreler yanı sıra halkın yoğun baskısı üzerine iki yıl sonra 1949'da salıverildiğinde 25 yaşında bir delikanlıdır. Aynı yıl Gulca'ya gelerek “Alga” (İleri) gazetesinde çalışmaya başlamıştır (Kaşgarlı 2017:308).

1949'un sonbaharında bütün Çin'de dalga dalga yayılan Komünizm fikriyatı Doğu Türkistan Coğrafyasında da etkisini gösterir. Merkezi hükümetin baskısı altında birçok sıkıntı çeken Uygurların ümidi haline gelen bu yeni ideoloji, MirseytSultangaliyev, Zeki Veledi Togan gibi TurgunAlmas da komünizm propagandasının etkisinde kalmıştır (Almas 1989: 6).

Çin'de kurulan bu yeni rejim, TurgunAlmas'a Urumçi'de emniyet müdürlüğünde değişik görevler verir. Bir yandan bu görevi üstlenirken özellikle çeviri ve edebi yazılarında bu yeni yönetim anlayışını Doğu Türkistan halkı için kurtarıcı bir ışık gördüğü sezilir. Fakat çok geçmeden diğer birçok yazar gibi o da kurtarma propagandası ve komünizm perdesi altındaki Çin ulusçuluğu gerçeğini fark edecektir. Bu durum kendisinde derin bir hayal kırıklığı yaşatır. Bu hayal kırıklığı onun edebi anlayışında bir dönüm noktası oluşturmuştur. (Sartekin 2006b: 12-18).

Çin gerçeğini görüp anlayan TurgunAlmas için, artık tek yol kalmıştır: Siyasi hayattan çekilip Çin Rejiminin asimilasyon politikalarına karşı kalemiyle milletin tarihine dalarak kültür hazinesinin yok olmaması için kalemi ile mücadele etmek olmuştur.

1953 yılında Çin Halk Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği yönetimiyle vardığı anlaşmayla Doğu Türkistan'ı özerkliğe zorlayıp adını da Şincan Özerk Bölgesinin Kaşgar şehrinde, TurgunAlmas Edebiyatçılar ve Sanatçılar Cemiyeti'nin neşrettiği dergilerde yazı işleri müdürü ve Sanatçılar Cemiyeti tarafından neşredilen dergilerde yazı işleri müdürü ve tercüman olarak çalışmıştır (Kaşgarlı 1998:309).

7 Kasım 1957 yılında Sovyet İmparatorluğu40. yılı münasebetiyle Çin Halk Cumhuriyeti Yazarlar Cemiyeti Heyetinin üyesi olarak, Sovyetler Birliğinin başkentine

gitmiş, orada Sovyet Birliğinin bünyesi altındaki diğer Türk topraklarını ziyaret etme fırsatını bulmuştur. Bu gezi sürecinde birçok araştırma yapmış, Türk toplumu neden bu hale geldi? Sorusuna yanıt bulmak için kafa yormuş, 1958 yılında Urumçi'ye dönmüştür.

1959 yılının başlarında; sağcılık, milliyetçilik ve Pantürkistlik, Uygur şovenistliği gerekçesiyle bir daha tutuklanıp, hapisaneye atılmış ve ağır işlerde çalıştırılmıştır. 1979 yılında serbest bırakılmasının ardından da edebiyat çalışmalarına devam etmiştir (Almas 1989:4). Bu dönemde “Çin Halk Cumhuriyeti elindeki kaynakları, Türk toplum kaynaklarını ve Batı tarih kaynaklarını araştırarak yazdığı “Hunların Kısa Tarihi”, “Uygurlar”, “Uygur Eski Edebiyatı” kitaplarından dolayı, Pantürkistlik, Panislam, milliyetçilik ve Uygur şovenistliği ile suçlanmış bu üç kitabı toplatılıp yakılmış, tekrar hapse atılmıştır.

1992 yılına kadar süren hapis hayatı devam ederken, ilerleyen hastalığından dolayı hapisanede ölecek düşüncesi ile serbest bırakıldıktan sonra evinden iki kilometre uzağa gitmesi yasaklanmış, kendi evlatlarından başka kimse ile görüşüp konuşması, selamlaşması yasaklanmış ve bütün hareketleri takip altında yaşamıştır.

Hayatının üçte birini, Çin devletinin hapisanelerinde geçiren Turgun Almas, Doğu Türkistan özgürlüğünden bir defa bile vazgeçmeyi düşünmemiştir. Bu durum, vefat ettiği tarih olan 11 Eylül 2001'e kadar devam ettirmiştir (Kaşgarlı 2017:308-309).

Yazar, şair ve tarihçi Turgun Almas, başta folklor derlemeleri alanında olmak üzere hikâye, roman tiyatro, araştırma, inceleme ve eleştiri alanında birçok eser vermiştir.

Henüz 17 yaşındayken şiirleriyle özgürlük meşalesini yakar, hayatı boyunca bu uğurda mücadele eder. Birçok mecmuada başata Uygur edebiyat tarihi ve Uygur tarihine kültürüne dair birçok eser yazar. Özellikle “Tarım Rüzgarları” ile “Tan-Seher” adlı folklor derlemelerini dört kitap halinde yayımlar. “Hunların Kısa Tarihi”, “Uygurlar, Uluğ İdi Kut Halkı”, “Türkler” Eski Uygur Edebiyatı” eserleri ile Çin Rejiminin tepkisini üzerine çekerek büyük ses getirir. Bu eserler; Rusça Çince ve İngilizceye çevrilir. Hemen ardından “Ayak Draması” kitabını yayımlanınca öteden beri Uzak Doğu uygarlığına ilgi duyan İngilizler bu kitabı da İngilizceye çevirirler.

“Hunların Kısa Tarihi” eseri Almancaya, “Eski Uygur Edebiyatı” eseri Arapçaya o yıllarda çevrilir (Kaşgarlı 2017:307-308).

TurgunAlmas, bu eserleri dışında edebiyat ve tarih alanında kırktan fazla makale, deneme, folklor araştırmaları alanında çalışmasıyla okurun karşısına çıkar. Bu yazıları, “Tarım”, “Doğu Türkistan Medeniyeti”, “Doğu Türkistan Gençleri”, “Doğu Türkistan Milli Eğitimi”, “KaşgarPedogoji İlim Dergisi”, Kaşgar Edebiyatı”, Milli Yazarlar” adlı mecmualarda yayımlar. Çinceyi ve Rusçayı iyi bilmenin avantajını kullanarak Çin ve Rus kaynaklarını tarar, bu kaynaklarda Türk kültürüne dair birçok bilgiye ulaşır ve eserlerinde yer verir (Almas 1989: 5-6).

Gerek öğrencilik yıllarının gerek öğretmenlik hayatının ilk yıllarında hürriyet, özgürlük temalı şiirler ilgi duyduğu görülür. “Tutkun”, Garip İhtiyar”, “Cemile”, “İki Duvarcı Genç”, Çoban” şiirleri bu tema üzerine kurulu şiirlerdir. Çin Kültür Devrimi sonrası Rejim değişikliği olduğu yıllarda baskının kısmen azaldığı 1945 ile 1946 yıllarında TurgunAlmasKaşgar’da bir okulda idarecilik yaptığı sıralarda “Ümitli Hayal” “Güneyin Sesi” gibi şiirler ile Uygur Türk halkını asimilasyon propagandasına karşı uyarmaktadır(Kaşgarlı 2017-308).

1947 yılında dönemin Çin hükümetiyle Doğu Türkistan’ın siyasi sosyal ve hukuki durumunu görüşmek üzere başlayan müzakerelere, Uygur Türklerini temsilen oluşturulan üç kişilik heyette yer alır. Ancak burada Uygur tarafını temsilen heyette bulunan bazı temsilcilerin sırf ideolojik arka bagajından dolayı Çin yönetimiyle uzlaşmak adına tavizler verildiğini görünce bu duruma karşı çıkar ve “Satılmış Ölüm” şiiriyle bu kesimi hedef alır. Bu şiiri yayımlandıktan sonra öğretmenlik yaptığı okul kuşatılır ve tutuklanır. Hapiste gördüğü işkenceleri bundan sonraki şiirlerinde satır aralarında görmek mümkündür. “Güzelim” adlı eseri bu dönemde vücut bulur(Almas 2017: 6-8).

Halkın yoğun baskısı sonucu serbest bırakılan TurgunAlmas,özgürlüğüne kavuştuktan sonraKaşgar ve Urumçi’de 1950 ile 1953 yılları arasında “Doğu Türkistan Sanatçıları Birliği” dergisinde tercüme ve edebi çalışmalar yapar.

Komünist Çin Rejiminin baskıları artınca, siyaseti bırakıp kendini Uygur Türklerinin tarihini, kültürünü araştırmaya vererek bu uygarlığın yok olmaması için pek çok eser verir.

Özellikle 1955'ten sonra nesir alanında tarih, edebiyat araştırmaları, inceleme ve folklor derlemelerine yönelir.

Hunların Kiskiçe Tarihi (Hunların Kısaca Tarihi),

Uygurlar (Uygurlar)

Uygur İdkut Hanlığı (Ugurİdkut Hanlığı)

Türkler (Türkler)

Kidimki Uygur Edebiyatı (Eski Uygur Edebiyatı)

Eserleri bu dönemden sonra peş peşe yayımlanmış ve büyük ses getirmiştir.(Almas 1989: 4)

Eserleri

-a şiirleri:

TurgnAlmas şiirlerini iki kitapta toplar.Bunlar:

Tarım şamalları (Tarım Rüzgarları)

Tan Seher (Tan Seheri) şiir kitaplarında şu şiirler dikkat ekeri

- Geri Dönmeyiz
- Tutsak
- Kimsesiz Nine
- Cemile
- İki Damla Gözyaşı
- Bağımsızlık Meşalesi
- Tenim Yaprak
- Gençliğim
- Ana Toprak İçin
- Umutlu Düşünceler
- Güneyin Sedası
- Hznlerim
- Haine lm
- Güzelim
- Dinipir Kıyısında
- Bir Damla Kan

- Tarım'ın Rüzgarları
- Tan Sabahı

b) Tiyatro Eseri:

Pıçak (Bıçak)

c) Araştırma, İnceleme, ve Makaleleri

- Uygurların Kökeni Üzerinde Mülahaza
- OğuznameEposu Hakkında
- Efsane ve Rivayetler Hakkında
- Türkler

Makaleleri ve

- Uygurlar
- Hunların Kısa Tarihi
- Klasik Uygur Edebiyatı

Kitapları vardır. (Kaşgarlı 2017: 308-309).

2.11. AbduşükürMuhemmet İmin; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

Uygurların yirminci yüzyılda yetiştirdiği ender bilim, ilim edebiyatçılarından olan, AbduşükürMuhemmet İmin, 28 Eylül 1933 tarihinde Atuş'unBeğerik köyünde eğitilmiş bir ailede dünyaya gelmiştir (Kaşgarlı 2017:88).

İlk eğitimini 1941 yılında, Doğu Türkistan'ın başkenti Ürumçi'deki bir mektepte aldıktan sonra Kaşgar'dakiHeytgah Medresesinde dini eğitim görmüştür. Ortaokul ve lise eğitimini de yine Kaşgar'daNezarbağ ortaokulunda almış, bu okulu 1950 yılında tamamlamıştır. Aynı yıl Çin Halk Cumhuriyeti'nin Gençlik İttifakı'na katılıp gençlerin ve öğrencilerin temsilcisi seçilmiştir.

Doğu Türkistan Enstitüsünde Yüksek Öğrenime başlamıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra Kuzey Batı Üniversitesinde 1954 yılının sonlarına kadar değişik araştırmalar yapmıştır.

Çinceyi çok iyi bilen Abduşükür Muhammet İmin “1957 yılında Çin Halk Cumhuriyeti tarafından Kaşgar'ın fakir kasabası olan Sırık Buva'ya ana okulda çalışması için gönderilmiş.” (Rozi 2015:33). Bu okulda daha o yaşlardaki öğrencilere Uygurların tarihini, coğrafyasını, kültürünü anlatmıştır.

“1959 yılında Pantürkistlik, ayrılıkçılık, milliyetçilik, Uygur şovenistliği ile suçlanıp hapishaneye atılmış, ceza olarak, tarlada, dağda, çölde ağır işlerde çalıştırılmıştır. Bu sür içinde çoğu kez aç ve susuz kalmıştır” (Rozi 2015:34).

Hapis hayatı devam ederken bir mucize yaşanır. Enstitüde okuduğu zamanlardan tanıdığı Hıttay kökenli bir öğretmen karşısına çıkar. AbduşükürMuhemmetimine’e yardım ederek hapishaneden çıkarıp Doğu Türkistan Üniversitesi kütüphanesinde görevlendirilmiştir. Bu durum AbduşükürMuhemmetİmin’nibatının ideolojisini tanıma fırsatını verir. Bu kütüphanede Uygur tarihini, kültürünü, coğrafyasını araştırdıkça sosyalizm ideolojisinden nefret etmeye başlamıştır. “AbduşükürMuhemmet İmin 1980 yılında Doğu Türkistan Üniversitesi Edebiyat Bölümünde öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır. Bu yıllarda birçok sivil toplum örgütünde görev almış; dil edebiyat, sanat, tarih, din, Türkoloji, arkeoloji, etnografya, Uygur medeniyeti, Batı Türkistan gibi farklı alanlarda araştırmalar yapmıştır.” (İsmail, İslam, 1993:358; Kaşgarlı 2018: 89)

Ayrıca Doğu Türkistan Milletler Felsefe Araştırmaları Cemiyeti, Çin Halk Cumhuriyeti Türkoloji, Doğu Türkistan Edebiyatı İlim Cemiyeti, Doğu Türkistan Orta Asya Medeniyeti Araştırma Cemiyeti, Klasik Uygur Edebiyatı Araştırmaları Cemiyeti, İpek Yolu Araştırma Cemiyeti, Doğu Türkistan Makam Sanat Araştırmaları Cemiyeti, Uygur Estetik İlmi Cemiyeti gibi derneklerin başkan ya da başkan yardımcılığı vazifelerini üstlenmiştir. Ayrıca Japonya ve Batı Türkistan’a dair birçok incelemelerde bulunmuş, sempozyumlara katılmıştır.

1985 yılında başlayan ve 1995 yılında doruğa çıkan Çin zulmü Doğu Türkistan’ın üzerine bir kara kedi gibi çöktüğü ve birçok Uygur ilim adamının hapslere atıldığı, kimilerinin de suikastlar sonucu öldüğü günlerde, aralık ayında evinde ölü olarak bulunmuştur.

Yetmiş yıllık ömrüne üç yüzden fazla makale, inceleme, araştırma çalışması sığdıran, Abduşükür Muhammet İmin, iki şiir kitabı ve ondan fazla da araştırma kitabı sığdırmıştır (Rozi 2015:34).

Fen, bilim ve sanatın alanında birçok alanda kendini geliştirip uzmanlaşan Abduşükür Muhammed İmin, felsefe, tarih arkeoloji, estetik, dil, din, musiki, eğitim, folklor, bedii sanatlar vb. muhtelif alanlarda birbirinden değerli eserleri bilim dünyasına kazandırmıştır. Onun bu üretken yönüne bakarak birçok yazar Onu büyük Türk ve İslam

bilginleri Buruni, Harzem, Farabi,Yusf Has Hacıp ile Kaşgarlı Mahmut gibi Doğu Türkistan coğrafyasında yetişen ender ilim adamaların arasında olduğu konusunda hemfikirler. Özellikle 1950’den sonra Uygur Bölgesinde Kutadgu Bilig Araştırmalar Enstitüsü’nün en önde gelen ismi olur. Bu enstitüde 1950’de başlayan ve 1980’li yıllara kadar şu ilmi araştırma eserleri ile karşımıza çıkar (Rozi 2015:65).

- 1- Yusuf Has Hacıp, Farabi, İleri Firilerinin Mümtaz Varisi” (Şincan Üniversitesi Bilimsel Dergisi s.1, 1984).
- 2- Kutagu Bilig’in Bilimsel Değeri (Şincan Gazetesi 10 Ağstos 1984).
- 3- Orta Çağ Hukuçuluk Tarihinin Ulvi Mümmesili, (Şincan Üniversitesi Bilimsel Dergisi s.3, 1984).
- 4- Kutagu Bilig ve Öğretim Bilgisine Ait Sorunlar (Şincang Öğretimi sayı 9-10,1984)
- 5- Kutagu Bilig’in Bilimsel Değeri Üzerine (Şincan Üniversitesi Bilimsel Dergisi s.1, 1985).
- 6- Orta Çağ Uygur Kültürünün Umumi Kamusu Kutagu Bilig (Kumul Edebiyatı sayı 4,1986)
- 7- Yusuf Has Hacıp’in Doğa Felsefesine Ait Düşünceleri Üzerine (Şincan Üniversitesi Bilimsel Dergisi sayı 6, 1989). Gibi pek çok araştırmaları mevcuttur (Kaşgarlı 2017:88-90).

Abduşükür Muhammed İmin bu çalışmaları dışında,Yusuf Has Hacıp ve eseri hakkında başak çalışmalar da yapar. 1986’da Japonya’da katıldığı Kutadgu Bilig Konferansında yaptığı sunum, alanın uzmanı araştırmacılar çok beğenir ve onların tavsiyesi üzerine 1999’da ŞincangÜniversitesi tarafından “Kutagu Bilig Hazinesi” adıyla yayımlanır. Bu eser, bu alanda o güne kadar yapılan en hacimli çalışma kabul edilir(Rozı 2015: 67).

Abduşükür Muhammed İmin, Uygur halkının geleceği için hayatı boyunca verdiği mücadele onun tüm içtimai hayatına yansımış, eserlerini de bu doğrultuda verdiğini görmekteyiz. “Benim mutlu ya da mutsuz olmam hiç önemli değil. Yeter ki Uygur’un apaydınlık olsun o zaman çok mutlu olurum” onun hayat felsefesinin özeti gibidir(Rozı 2015: 76-77).

Eserlerinde önemini özellikle vurguladığı bir başka konu da aile kurumudur. Ona göre“Bir halkın hiçbir cumhuriyeti, cemiyeti, iktisadi ya da başka çok kıymetli şeyleri

olamadığından mutlaka kültürünü yaşatacak atası ailesi olmalıdır. Bir insanın mutlaka bir ailesi atası olması gerekir, asla atasız ailesiz kalmamalıdır.” (Rozi 2015:68).

Yine bir başak yazısında, “Ailesiz sülalesiz millet, devlet mevcut olamaz. Aile, milletini dünyaya getiren en güçlendirici makamdır. Aile milli özgürlük ruhudur. Aile milletini özgürce meydana getiren kalptir. Kültürü batan, çöken, ahlakı berbat olan, bir millet yok olmaya mahkûmdur. ...” der (Abduşükür, 1991: 23-78).

Abduşükür Muhammet İmin hayatı boyunca, ilmi çalışmalar ve Doğu Türkistan özgürlüğü için çalışmış ve bu doğrultuda yazdığı eserlerden bazıları şunlardır:

Makaleleri

. Uygur Halkının Miladı 11. Yüzyıldaki Büyük İki Alimi

- Farabi ve Onun Felsefe Sistemi
- Uygurlarda İslam Kültürü
- Orta Çağ Uygur Medeniyetinin Kamusu Kutadgu Bilig
- İpek Yolu’ndaki Değerli Mücevher: Uygur Edebiyatı
- Ali Şiir Nevai’nin Medeniyet Tarihimizdeki Yeri
- Uygur Halkı ve Medeniyeti
- İpek Yolu’ndaki Karşılaştırmalı Edebiyat

Şiirleri:

- Gazeliyat
- Rubaiyat

Araştırma ve İnceleme Kitapları

- Turan Tarihi
- Uygur Felsefe Tarihi
- Katmanlı Estetik
- Uygur Makamları Sanatı
- Batı Bölgelerindeki Taş Oyma
- Uygur Halkının Klasik Musikası
- On İki Makam
- Kutadgu Bilig Hazinesi

- Aile
- Eski Merkezi Asya
- Uygurlarda İslam Kültürü

Hikayeleri

- Kesilmiş Kulak
- K      Asig l
- Nesir
- Arifname

Tiyatroları

- Eski İpek Yolu
- Sarayda Bahar
- Tanrı Dağı Şarkısı

Senaryoları

- Kamraciya
- K sen Prensesi

Romanları

- Karlı Dağ Şeceresi
- Farabi

Halk Hikayeleri

- Ferhat ile Şirin'in Trajedisi ve Bunun Uygurlar Arasındaki Rivayet Şekli
(Komisyon, 2006b: 258-259; Kaşgarı, 2017: 90)

2.12. Zordun Sabir; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

Çağdaş Uygur edebiyatında önemli yazarlarından olan Zordun Sabir, 1937 yılının Nisan ayında Doğu Türkistan'ın İli vilayetine bağlı Gulca Kasabasında Sabir isimli  ift i ailesinin ikinci çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Henüz beş yaşındayken annesini kaybetmesi hayatını derinden etkilemiştir. Bu durum onun edebi kişiliği üzerinde de etkisini uzun yıllar göstermiştir(Kaşgarlı 2017: 323, Hasancan 2016a:2).

Zordun Sabir ilk eğitimini köyündeki bir okulda tamamladıktan sonra İli (Gulca)  ğretmen Okulu'na kaydolmuştur (Kaşgarı 2017: 323, İsmail, İslam 1993:447).

1953 yılından 1955 yılları arasında İli Gimnazyum’da (Liseyi) bitirerek aynı yıl İli vilayetindeki Darü’l-Müellim (Öğretmen Yetiştirme Okuluna) kaydolar. 1957 yılında başarıyla bu okuldan mezun olup, İli gazetesinde çalışmaya başlamıştır. Birkaç ay sonra Çin’deki azınlık kabul edilen milletlerin komünist ideoloji seviyesini yükseltme ve sosyalizmin nadir kadrolarını yetiştirme politikası nedeniyle Çin’in Lencu şehrindeki Kuzeybatı Azınlıklar Enstitüsüne gönderilir. Orada iki sene Çince eğitim alan Zordun Sabir, bu süreçte Çince kaynaklar ile dünya klasiklerini tanıma ve daha çok bilgi kaynaklarına ulaşma fırsatına bulmuş. Lu Şün, Şekspir, Balzac, MauPassant, Lev Tolstoy, Çohov... gibi önemli şahısların eserlerini Çince okuyacak kadar dil öğrenimini geliştirmiş. Yeni klasik Uygur edebiyatı ve çağdaş Uygur edebiyatından LütpullaMutellip, Abduhalık Uygur, Zunun Kadir, Memtili Efendi, AbdukadirDamolla, Nevai, Nizari, Zelili, Molla Bilal... gibi şahısların eserlerini dikkatle tetkik etmiştir. Tarih, felsefe, sanat ve edebiyat teorileri alanlarında birçok kitap okuyarak kendini geliştiren bu alanlarda ilmi çalışmalara başladı.

1964 yılında İli vilayetine dönüp Gulca İki Numaralı Ortaokul ’da dil ve edebiyat öğretmeni olarak çalışmıştır.

1966 yılında Pantürkistlik, ayrılıkçılık, milliyetçilik ve Uygur şovenistliği ile suçlanmıştır. Bundan dolayı hapis haneye atılmıştır. Hapis hayatında diğer Uygur türkü gibi tarlalarda ağır ilerde çalıştırılmıştır.

Cezaevinde çıktıktan bir süre sonra 1979 yılında Doğu Türkistan Halk Neşriyatında görevlendirilerek Uygur Redaksiyon Bölümünde yazar olarak çalışmaya başlamıştır.

1981 yılında Çin Halk Cumhuriyeti’nin başkenti Pekin’de Lu Şun Edebiyat Enstitüsü’nde eğitim almıştır. Aynı yıl Doğu Türkistan Yazarlar Cemiyetinde mesleki yazarlık yapmıştır(Kaşgarlı 2017:324, Hasancan 2016a 4-5).

Yazar, 1987 yılında Batı Almanya’ya giderek burada çeşitli ziyaretlerde bulunmuştur (İsmail, İslam 1993c:450; Kaşgarlı: 324).

Bu süreçte Berlin Ziraat Üniversitesi Toprak Araştırmaları Yüksekokulu’nun öğretim üyesi ve Dr. Thomas’ın teşebbüsü ile Berlin Üniversitesi’nde Uygur Edebiyatı üzerine bir konferans vermiştir (Kaşgarlı: 2017: 324)

Zordun Sabir, Almanya ziyaretinde Uygurların mevcut durumunu anlatmış. Hem ünlü Türkolog Annemarie Von Gabain ile de görüşe fırsatı bulmuş, Frankfurt, Mannheim gibi şehirlerde çeşitli konferanslar vermiştir. Başta Uygurlar ve Uygur Edebiyatı, kültür hakkında ilim adamları ile görüş alışverişinde bulunmuştur. Bu konferansların birinde sunduğu makaleler, Thomas Happi'nin tercümesi vasıtasıyla Berlin'de Almanca olarak çıkan "Türkoloji Araştırmalarına Dair Materyaller Dergisinde Uygur Edebiyatı Hakkında Kısaca Beyan" adıyla yayımlanmış, ardından kitap olarak yayımlanması büyük ses getirmiştir. Bu eser aynı zamanda bir Uygur yazarın Avrupa Sahnesi'ndeki ilk ilmi konferansı ve Uygur Edebiyatını Avrupa'da tanıtan ilk eser olma özelliğine sahiptir (Kaşgarlı, 2017: 324; İsmail, İslam, 1993: 450-451).

1988 yılında Suudi Arabistan ve Türkiye gibi ülkeleri ziyaret etmiştir. Suudi Arabistan'da kral tarafından ağırlandı. (Hasan Can 2016a:3, Sultan Abdükerim 2002:185)

Avrupa ve Arap yarımadası Türkiye ziyaretleri dönüşü, Doğu Türkistan Yazarlar Cemiyeti'nin başkan yardımcılığı görevine getirilmiştir. 1976 yılında ise Şincañ Halk Neşriyatı'nın davetiyle Ürümqi şehrine yerleşen yazar, 13 Ağustos 1998'de kalp krizi geçirerek Ürümqi'de vefat etmiştir.

Yazı hayatına 1961 yılında "Tarım" adlı dergide yayımlanan "Ak Örük" (Ak Erik) isimli şiiriyle başlayan Zordun Sabir hikaye, uzun hikaye, roman araştırma ve inceleme alanında verdiği eserler ile okuyucunun karşısına çıkar.

26 senelik kısa yazarlık hayatında çok sayıda eser sığdıran yazar özellikle nesir dalında dikkatleri üzerine toplamayı başarır.

"Tanrıdağ Dergisi"nin Uygur edebiyatında çok okunmasında Sabir'in bu dergide çıkan yazıları sayesinde olduğu konusunda dönemim edebiyatçıları hemfikirdir. 1966 yılında Çin'de gerçekleşen "Kültür Devrimi" sonrası, Uygur Milliyetçiliği yapmakla suçlanıp Tibet'in Garmu ilçesine sürgün edilen yazar 1970'li yıllara kadar siyasi olaylar nedeniyle pek yazı kaleme alamadığı görülür (Ömer, 2001:19). Daha sonra "Tağ Keynige Ötkende" (Dağın Arkasına Geçince), "Göherniñ Behti" (Cevher'in Mutluluğu), "10. Sinipni Emdi Tügettım" (10. Sınıfı Şimdi Bitirdim), Mehriban Ata (Şefkatli Baba), Kubulhanida (Kabul Yerinde), "Kerzdar" (Borçlu), "Hoşnılar"

(Komşular) gibi hikâyelerini Uygur edebiyatına kazandırır(Kaşgarlı 2017: 324,Hasancan 2016a: 7-12).

Yazarın 1979 yılında yazdığı “Dolan Yaşliri” (Dolan Gençleri) hikâyesi yazarın erken dönem yazarlığının en nadide eseri olup, edebiyat sahasında büyük ses getirmiştir. Bu eser, 1981 yılında Çin’in “Memleket Ödülü” nü alırken aynı zamanda yazarın çağdaş Uygur edebiyatında önemli bir yer edinmesini de sağlar (Sultan, Kerimcan, 2002:195).

1980 ve 1985’li yıllar, yazarın en üretken olduğu dönemler olarak karşımıza olup edebî kişiliğinin de olgunlaştığı bir dönemdir. Bu dönemde yazar “UnutmaymenGülsare” (Unutmam Gülsare), “CigdilerPiçirlaydu” (İğdeler Fısıldıyor), “Vapadarlik” (Vefakârlık), “Hezine” (Hazine), “BoşkelmeTurpanlik” (Yumuşak Olma Turfanlı), “KakkukKelipKonganda” (Kakkuk Geldiğinde), “Eh Topilik Yol” (Ah Tozlu Yol) gibi hikâyeleri, “Baş Ahiri Yok Hetler” (Başı Sonu Olmayan Mektuplar), “Keçküz” (Sonbahar), “Gülemhan” gibi povestleri (uzun hikâye), “AvralŞamalliri” (Avral Rüzgârları) , “İzdiniş” (Arayış), “Ata”, “ Anayurt” gibi öykü uzun öykü ve romanları ile okuyucusuyla buluşur(Kaşgarlı 2017: 325-326, Sartikin 2006b:411, Hasancan 2016a:3-5)..

“İzdiniş” (Arayış) romanı, Uygur romancılığının gelişmesine büyük katkı sağladığı konusunda edebiyat otoriteleri hemfikirdir. “Bu roman yazarın kendi hayat hikâyesinden hareketle, kültür devriminin etkisi altındaki tüm Uygur halkının hayatına ayna tutmaktadır. Roman, Uygur edebiyatında aydın karakterini yaratan ilk eserdir. Eserde sadece köylü ve çiftçi karakterlerine yer verilir.Bu bağlamda Uygur edebiyatına büyük yenilikler getirilir. İki ciltlik biyografik bir roman olan İzdiniş’teki baş başkarakter Ala, Çin’in genç bilim adamı olarak kendi idealini gerçekleştirmek için mücadele eder. Çin politikası içinde kendi kültürü, kendi varlığını daha doğrusu kendi kültürel köklerini arar. Roman Uygur edebiyatında, anlatım üslubu ve karakter yaratma özelliklerinden dolayı Uygur romancılığına farklı bir renk getirmiştir. Yazarın yetiştirme tarzını “Ala” karakterinde görmek mümkündür. Bir başka ifadeyle yazarın biyografisine bakıldığında, romanda anlatılan Ala, yazarın kendisi olduğu görülür (Kaşgarlı, 2017: 305-306).

Söz konusu roman tema yeniliği ve karakter yaratma özelliğiyle Uygur romancılığının 1980’li yıllardaki büyük başarısı sayılır ve romanın başkarakteri “Ala” da tüm Uygur gençlerinin hayatına örnek bir kahramandır (Sultan, Kerimcan, 2002:196).

1987 yılında Suudi Arabistan, Almanya gibi ülkeleri ziyaret etme fırsatını bulan Zordun Sabir’i Suudi Arabistan’da yaşayan Uygur Türklerinin hayatını anlattığı “Baş Ahiri Yok Hetler” (Başı Sonu Olmayan Mektuplar) eseri ile okuyucunun karşısına çıkar. Aynı zamanda bu eser ona, Suudi Arabistan’da sanatçılara verilen “Uluslararası Faysal Ödülü” getirir (Kadir, 2007:22-26).

Almanya’da ünlü Türkolog Annemari von Gabain’le görüşen yazar, orada çok kısa süre kalmasına rağmen, Almanya halkının iki Almanya’nın birleşme isteğini yansıtan “Sizik Ademlergila” (Çizik Ademler İçin), “İşsizler Tehimülşçan” (İşsizler Daha Çalışkan) gibi hikayeleri ile okuyucusu ile buluşur. Bu hikâyeler Almanca olarak farklı dergilerde yayınlanır.

Zordun Sabir’i Almanya’da gezdirip, bir süre iyi bir arkadaşlık ilişkisini sürdüren Yazar Gabain, onun edebi kişiliğini şu cümlelerle köşesine taşır. “Belki Zordun Sabir en çok kitap okuyan, geniş bilgiye sahip Uygur yazarı olabilir” demiştir (Kadir 2007:40).

1990’lı yıllarda “Keni u Bağlar” (Nerde O Bahçeler), “Dolkunlar Sadasi” (Dalgalar Sedası), “Kuyaş Vehimisi” (Güneş Tehlikesi), “Yeñilangan Hava” (Yenilenen Hava), “Keşker Koçiliri” (Kaşgar Sokakları), “Hörmet” (Hürmet), “Şikâyet” gibi hikâyeleri; “Sada” (Seda), “Tuman” (Duman), “Zamandaşlar” (Çağdaşlar), “Ahirki Padiçi” (Son Çoban), “Keçküz (Sonbahar) isimli povestleri; “Ata”, “Anayurt” gibi uzun öykü ve romanları ile okuyucusunun karşısına çıkar. Ancak “Anayurt” romanı yazarın vefatından (13 Ağustos 1998) sonra yayınlanır.

“Anayurt” romanı, Uygurların yakın dönem tarihinde, 1944 yılında meydana gelen Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin kuruluşu, Uygur Türklerinin Çin yönetimine karşı verdiği mücadeleyi konu alan belgesel nitelikli tarihî bir panorama niteliğindeki romanıdır (Hasançan 2016a: 10).

Yazar bu romanda “Ahmetcan Kasimi”, “Elihan Töre”, “Geni Batur” gibi gerçek tarihi şahsiyetleri gerçek yaşamdaki hayatına uygun bir şekilde tasvir eder. “Nuri”, “Muhtarbay” gibi kurgusal karakterleri de başarıyla yaratan yazar, Doğu Türkistan’ın

durumunu iyi bir tahlille ortaya koymuş ve o dönemdeki Uygurların Rusya ve Çin gibi büyük güçlerin çıkar çatışmasının kurbanı olduğunu etkileyici bir şekilde betimler(Uygur 2017: 575-576)

Roman, Uygurların trajik yaşamını canlı bir şekilde tasvir ederek, okuyucusunu bir daha aynı olayları yaşatır, adeta. Eserde, mücadelenin başarısız olmasının sebebi diğer romanlarda olduğu gibi sadece bilgisizlik, güçsüzlük gibi unsurlara bağlanmamıştır. Doğu Türkistan’ın coğrafi konumu, dünya stratejisi içindeki yeri gibi önemli unsurlarla birleştirip okurları geniş düşünmeye sevk etmiştir. İki sene içinde dördüncü baskısı ile okuyucuların karşısına çıkan romanın rekor denebilecek bu kadar çok okunması tarihi olayları etekli ve gerçekçi bir anlatım ile dikkat çekmesine bağlanabilir (Kadir 2007: 23-26).

Söz konusu Roman tema açısından Uygur edebiyatındaki “Durgun Don” eseri kadar değerlidir (Jalalidin, 2001:33).

İzdiniş romanı, Çin yazarlar birliği ödülüne layık görülür. Çağdaş Uygur yazarları onun edebi yönüne şu cümlelerle dikkat çekerler.Muhammet Polat: “Zordun Sabir edebiyatımıza yeni kan verdi, o edebiyatımızı tüm gerçekliğiyle yansıttı. Zordun Sabir yazarlarımızın zaman önündeki vicdani borcunu derin düşünen, Uygur romancılığında anlatım ve şekilde yenilik getiren yazardır” (Polat, 2001: 23).

Azat Sultan: “Zordun Sabir toplumunu tüm gerçekliğiyle yazarken aynı zamanda insanın kişilik değerlerini yaratan bir yazardır” (Sultan, 1997: 39).

MambetTurdi: “Zordun Sabir’in Uygur edebiyatındaki yerini, onun eserleri yayımlandıktan sonraki yarattığı tartışmalardan biliyoruz” (Turdi, 1997: 46).

AbdukadirJalalidin: “Zordun Sabir’in eserleri destan görüntüsüne sahiptir, bu görüntü aşk ve hayatın anlamını kaybeden, onu tekrar bulmaya çalışan insanların görüntüsüdür” (Jalalidin, 2001: 33).

Ehtem Ömer: “Zordun Sabir her alanda bilgisi bulunan nadir yazarlarımızdandır. O Uygurların yaşadığı hayatı tüm çıplaklığıyla anlatan ilk yazardır” (Ömer, 2001: 22).

Enver Abdurehim: “Zordun Sabir insan tabiatının çok yönlü ve karışık olduğunu eserlerine başarıyla yansıtan yazardır” (Abdurehim, 2000: 34).

Abdukerim Rahman: “Uygurların hayatını tüm çıplaklığıyla eserlerinde anlatan yazardır” (Kadir, 2015: 19).

Ayrıca Zordun Sabir’in eserleri üzerinde birçok tez çalışması yapılmıştır. Bugüne kadar onun eserleriyle ilgili araştırmaları konu alan 5 kitap yayınlandığı ve birçok çalışmanın devam ettiği görülmektedir.

Zordun Sabir’in ölümünden sonra sevenleri ve hayranları, onu unut amacıyla unutturmamak yazarın memleketi Gulca şehrinde, yazar için anıma evi kurmayı yaptırarak. Ona ait tüm özel eşyasını sergilenmektedir (Osman 2010: 33).

Zordun Sabir Uygur edebiyatının son dönemde yetiştirdiği ünlü isimlerden biridir, onun hayatı ve eserleriyle ilgili olarak Türkiye’de yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır.

Çağdaş Uygur edebiyatına önemli katkılar sağlayan yazarın eserleri, Uygur Türklerinin kültürel kimliğini ve psikolojisini en iyi yansıtan edebi eserlerdendir. Hayatının son döneminde yazdığı “Anayurt” romanı ise özellikle Çin’e karşı benliklerini koruma mücadelesi sürdüren Uygur halkını milli uyanışa ve direnişe davet etmektedir. Ruhsal bunalım içerisinde bulunan Uygur halkının hayatı, yazarın eserlerinde gizlice yansıtılmaktadır.

Zordun Sabir’in eserlerinde kullandığı dil, okuyucuyu yormayan, estetik ve yalın bir dildir. Tabiat tasvirlerindeki başarısından ve duygularındaki heyecandan okuyucu çok etkilenir. O kendine has özellikleriyle Uygur edebiyatının nesir türüne getirdiği yeni ve cesur adımlarla Uygur edebiyatı nesir türüne yön vermiş, Çağdaş Uygur edebiyatının önde gelen şahsiyetlerden biridir(Kaşgarlı 2017: 329, Uygur 2017: 572-573).

Başata Anayurt eseri olmak üzere diğer birçok eserinde Zordun Sabir, bütün Doğu Türkistan özgürlüğüne dikkat çekmek halkın kültürüne, tarihine dikkat çekmeye çalışmıştır.

Zordun Sabir 26 yıllık yazarlık hayatına 4 roman, 13 povest (uzun hikâye), 86 hikâye, iki drama, bir film senaryosu, beş edebi makale sığdırmıştır (Kadir 2007b: 102).

Onun yarattığı karakterler Uygur edebiyatında ayrı bir yere sahiptir. Eserlerinde Uygur Türklerinin milli psikolojisi, toplumun tüm kesimlerindeki kişilerin takdiri, kısmetleri daha doğrusu trajedisini görmek mümkündür. “Komşular” hikâyesindeki

“Salih”, “İzdiniş” (Arayış) romanındaki “Ala” ve “Rakip”, “Anayurt” romanındaki “Nuri” “Muhtarbay”ları Uygur edebiyatında yaratılan tipler olarak gösterebiliriz.

Yazarın roman ve uzun hikâyeleri şunlardır: (Kadir 2015: 17).

Romanları:

1. AvralŞamalliri (Avralrüzğarları), “1981” 2. İzdiniş (Arayış, iki cilt), “1983” 3. Ata, “1994” 4. Anayurt (üç cilt), “2000”

Uzun Hikâyeleri:

1. Heyrilik İş (Hayırlı İş), “1982” 2. Sübhi (Tan Vakti), “1983” 3. Vapadarlık (Vefakâr), “1983” 4. Gülemhan, “1983” 5. Bahar Haman İllik (Bahar Zaten Ilık), “1984” 6. Arça Yapıki (Pınar Yaprığı), “1985” 7. Seherde Körge Çüş (Seherde Görülen Rüya), “1986” 8. Keçküz (Sonbahar), “1989” 9. KumArşañ (Kum Kaplıcası), “1989” 10. Tuman (Duman), “1991” 11. Hire Derize (Muğlak Pencire), “1991” 12. Sada (Seda), “1995” 13. Ahirki Padiçi (Son çoban), “1997” (İsmail, İslam 1993:451, Kaşgarlı 2017:326).

2.13. Memtimin Hoşur; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

Çağdaş Uygur Edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan Mehmet Emin Hoşur, 1944 yılında Doğu Türkistan’ın Gulca şehrinde zanaatkâr bir ailede doğmuştur. Anne babasını çok erken yaşta kaybeden Mehmet Emin Hoşur, Gulca şehrinin o dönemdeki eğitim beşiği sayılan İli Mektebi’nde öğrenci yurdunda kalarak eğitimini sürdürmüştür.

1962 yılında Urumçi’deki Şincañ Üniversitesi (Doğu Türkistan’daki Büyük Üniversitesi) Edebiyat Fakültesine başlayan yazar, mezun olduktan sonra, 1966 ile 1976 yılları arasında Çin’de gerçekleşen Kültür Devrimi’nin Sosyal Hizmetler Kurumu, Belediyede Sosyalizm Propaganda memuru, Karayolları Düzenleme Başkanlığı gibi edebiyat dışı mesleklerde çalışmıştır (Hasancan 2016b: 8, Kaşgarlı 2017: 211).

1979 yılında Kültür Devrimi sona erdiğinde, İli Vilayeti Edebiyat-Sanatçılar Birliği bünyesinde “İli Deryası” dergisinde çalışarak kendi mesleğine tekrardan döner ve burada 1994 yılına kadar editör olarak görev yapmıştır (Kaşgarlı, 2017:211; Komisyon 2006c: 663).

1995 yılında Şıncañ Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan) yazarlar birliğinde başkan ve başkan yardımcısı görevlerinde bulunur. Daha sonra buradan emekli olur.

Açıklaması, Mukam Üstadı Karuşañ Ahunum gibi ilmî ve edebî makaleleri kaleme alarak kendisinin çok yönlü edip olduğunu göstermiştir.

1965 yılında kaleme aldığı Elma adlı hikâyesinin Şıncañ (Doğu Türkistan) Gazetesi'nde yayımlanmasıyla yazarlık hayatını başlar. Yazarın o dönemlerde yazdığı AhirkiSinak (Son Sınav), KizKelbi (Kız Kalbi) gibi eserleri el yazma şeklinde çoğaltılıp gençler arasında büyük etki yaratmıştı (Sultan-Kerimcan 2002: 226).

1966 yılından 1976 yılına kadar devam eden Kültür Devrimi'nin etkisiyle eser kaleme alamayan yazar, edebî sahadaki yetkinliğini asıl olarak 1980 yıllardan sonra yazdığı hikâye ve romanlarında gösterir.

Daha lisede okurken gazetelerde yayımlanan şiirleri, röportajları ile edebi yeteneğini gösteren yazarın toplamda yetmişden fazla hikâye ve uzun hikâyesi Tarim, Teñritağ, ŞıncañMedeniyiti, İli Deryasi gibi dergilerde yayımlanır.

Daha sonra Ney Avazi (Ney Sesi), Kona Yeñilşlar (Eski Yeni İşler), Salam Hisam Aka (Selam Hisam Abi), ÖlükkeHet (Ölüye Mektup), Nuzugum, Ot Ketken Derya (Derya), Bu Çüş Emes (Bu Rüya Değil), Mehmet Emin Hoşur HikâyiliridinTallanmılar (Mehmet Emin Hoşur Hikâyelerinden Seçmeler), Mehmet Emin Hoşur PovistliridinTallanmılar (Mehmet Emin Hoşur Povestlerinden Seçmeler) adlı kitaplarda toplanarak yayımlanmıştır.

Mehmet Emin Hoşur, yazarlık hayatında hikâye ve roman alanında; Acayip Yaşam Garip Mantık, Zayıf Ruh ve Zayıf Muhabbete İlave gibi eleştireler yanı sıra İlimsever Tüccar Savut Yusuf, Erdem Sahibi Manap Yusuf, Unutulmaz Günler, Halk Yetiştiren Sazcı RoziAbduveli gibi röportaj türündeki eserleri ile okuyucunun karşısına çıkar (Kaşgarlı 2017: 213).

Onun; AhirkiSinak, Bu Çüş Emes, HarakTogrisida Hikâye, Ney Avazi, Kona Yeñilşlar, Dehkan (Çiftçi) gibi hikâyeleri Uygur Türklerinin gelenek göreneklerinden izler taşır. Söz konusu hikâyelerde, gerçek hayattaki sıradan olayları yazan Hoşur, bu dönemde yazarlık tecrübesini kazanmıştır (Sultan-Kerimcan 2002: 226).

1980’li yılların ortasında yazdığı Harka Togrisida Hikâye (Şarap Hakkında Hikâye), Bu Çüş Emes (Bu Rüya Değil), Sim SimYamgur (Yağmur Atıştırıyor), MusapirlarKavikida (Yolcular Meyhanesinde) gibi hikâyelerde insanoğlunun karışık duygu dünyası, manevi geçmişi ifade eden psişik hikâyeler ile okuyucunun karşısına çıkar. Bu hikâyeleriyle Uygur hikâyeciliğine yeni bir yön kazandırmıştır (Sultan-Kerimcan 2002:226).

1980’li yılların sonunda yazarın hikâye becerileri daha da yükseldiğini görmekteyiz.

1988 yılında yazdığı Sarang (Deli) hikâyesi yazarın hikâyeciliğini zirveye taşıyarak Uygur hikâyeciliğinin yeni bir döneme girdiğinin habercisi olur. Yazar bu dönemden sonraki hikâyeciğinde ironi yüklü mizah ön planda olduğu görülür.

BurutMacrasi (Bıyık Macerası), Kirlik İstakan (Kenarlı Bardak), AltunÇişlik İt (Altın Dişli İt), Çar Horoz (Çubuklu Horoz), Çoşkılarga Bayram (Domuzlara Bayram) hikâyeleri Aziz Nesim hkayeciliğine içerik ve üslup açısından benzerlik taşır.

Yazar 2000’li yıllarda Ot Ketken Derya (Alev Almış Derya), İt Etiş (İt Avı), Kara Kursak Serke (Cahil Önder Koç), Görkar (Mezarcı), Dap (Tef), Şah ve Kaga (Şah ve Karga) gibi hikâyelerinde gerçek ile efsaneyi harmanlayan bir üslupla yazdığı hikayeler ile okuyucunun karşısına çıkar (Sultan-Kerimcan 2002: 226).

Hikâyecilik alanında kalburüstü bir yetkinliğe ulaştıktan sonra, 1996 yılında yazdığı Kum BaskanŞehir (Kum Basan Şehir) romanı ile aynı başarıyı Uygur romancılığında da sergilediği anlaşılmaktadır.

Üç kısım, 34 bölümden oluşan Kum BaskanŞehir (Kum Basan Şehir) romanı gerçek ile efsaneyi birleştirip Uygur Türklerinin kadim tarihinden izler taşıyan karakterlerle okuyucusunun karşısına çıkmaktadır. Özellikle üçüncü kişi ağzından anlatım tekniğiyle başarılı bir şekilde uygular.

Ayrıca halk masalları ve efsanelerindeki yapı, anlatım şekli ve dil özelliklerinden yararlanarak Uygur Türklerinin dünya görüşleri, tefekkür şekli, psikolojisi ve yaşam şekli hakkında derin düşüncelerini okurların dikkatine sunar (Sulayman 2006: 51).

Onun romancılığı hakkında önemli eleştirmenlerden Prof. Dr. AbdukadirJalalidin şunları söyler: “Kum Basan Şehir” Uygur tarihin kütüphanesidir. O

tarih aslının gönüldeki gölgesi, ondan biz yazarın arzu tarihini, milletin toplumsal tecrübesini, zenginlik mantığının sembolik gövdesini, şiddete şirin muhatap eden İsa ruhunu, mantıksızlığa karşı güzel hicivleri görebiliyoruz.” (Abdukadir, 2000:434)

Mehmet Emin Hoşur’a “Eserlerinize etkisi olan yazarlardan kimler var, diye sorulduğunda birkaç yazarla beraber Türk yazarı Aziz Nesin’i dile getirerek Aziz Nesinin eserlerini çok seviyorum, hikâyelerini huzur içinde okuyorum.” demiştir (Kaşgarlı, 2017: 212-213).

Mehmet Emin Hoşur, eserlerinde garip olaylarla derin hiciv özelliği yaratarak yazdığı hikayeleri yalnız Uygur okuyucular içinde değil, Çin’deki kardeş Türk topluluklar ve Çinli okuyucular arasında da belli bir etki uyandırmış, çağdaş Uygur edebiyatının önemli bir yazarıdır (Azat, 1997: 327).

Yazarın birçok eseri Çince, Kazakça, Kırgızca’ya çevrilmiş olup Çin ve diğer azınlık edebiyat araştırmacıları tarafından araştırılmış, yüksek lisans ve doktora tezleri yazılmıştır.

Yazar ve eserleri hakkında Çin’de yapılan araştırmalar dışında Amerika Birleşik Devletleri Washington State Üniversitesinden mezun olan Dr. Darren Byler tarafından Bıyık Macerası ve Çoşkilarga Bayram hikâyesi İngilizceye çevrilip Pathlight Spring internet dergisi ve Guernica adlı internet dergisinde yayımlanmıştır.

Harvard Üniversitesi mezunu Dr. Joshua L. Freeman yazarın Kum Baskan Şehir romanı hakkında makale kaleme almıştır , yine ABD Augusta Üniversitesi öğretim üyesi Doç. Dr.Sandrine Catris’in doktora tezinin bir bölümü yazar ve eserleri için ayrılmıştır. (Kaşgarlı 2017: 313-314).

Yazar birçok alanda eser vermiştir. Eserlerinin başlıcaları şunlardır:

a. Hikâyeleri

Yazarın bugüne kadar 80’den fazla hikâye yazdığı tespit edilmiştir (Bei 2011: 41).

Başlıcalar şunlardır: Harak Hekkide Hikâye, Musapirlar Kavikida, Bu Çüş Emes, Burut Macirasi, Sarañ, Kirlik İstakan, Dap, Çar Horaz, Görkar, Kara Korsak Serke, Şah ve Karga, İt Etiş, Çoşkilarga Bayram, Ot Ketken Derya vb.

b. Uzun Hikâye

(Povestleri) Nuzugum (1983) Savakdaşlar (Sınıf Arkadaşları) (1986) Salam Hisam Aka (Selam Hisam Abi) (1989) Hasiyetlik Kar (Kutlu Kar) (1993)

c) Romanları

YıllarŞundakÖtken (Yıllar Şöyle Geçti) (1989)

Kum BaskanŞehir (Kum Basan Şehir) (1996)

Salçılar (Sandalcılar) (2012)

ç. Röportaj

5 Çağdaş Uygur Yazarı Mehmet Emin Hoşur ve Eserleri Miniñ Anam (Benim Annem) (1959)

UntulmasKünler (Unutulmaz Günler) (1988)

HelkYetiştürgen Sazende RoziAbduveli (Halkın Yetiştirdiği Sazıcı RoziAbdüveli) (1988)

TurpanyüzülükNahşiçiYigit (Turfanyüzlü Şarkıcı Yiğit) (1990)

Alim Bolmak Asan Emes (Alim Olmak Kolay Değil) (1991)

MukamUstaziKaruşañ Ahunum (Makam Üstadı Karuşan Ahunum) (2008)

Meripetperver Ticaretçi Savut Yusup (Marifetli Tüccar Savut Yusuf) (1993)

d. Araştırma ve İncelemeleri

Uygur On iki Mukamının İli Varyantı (Uygur On iki Makamının İli Varyantı) (1997)

İli HelkNahşiliriniñ Tarihi Bayani (İli Halk Türkülerinin Tarihi Açıklaması) (2006)

e. Eleştirileri

Acayip Turmuş GeliteMentike (Acayip Hayat Garip Mantık) (1986) On Yıllık Hikâye İcadıyitimiz (On Yıllık Hikaye Yazarlığımız) (1989) Çin OrdisiniñHatirliridin Kaş'a Nezer (Çin Saray Hatıralarından Kaş'a Nazar) (1990) VañholuAlviñiTogrisida (Vañholu Vergisi Hakkında) (1993) Zeyip Ruh ve ZeyipMuhebbetkeKoşumçe (Zayıf Ruh ve Zayıf Müebbetke İlave) (1994) TarimJorniliMiniñ Bedi Yetekçim (Tarim Dergisi Benim Bedî Danışmanım) (1996) KedirleşkeErziydiganÖziniBegişlaşRohi (Yüceltmemiz Gereken Fedakârlık Ruhu) (1997) OkurmenlerniHörmetleyli (Okurlara Saygı Duyalım) (2011) 3.7. Hatıraları Ataklık Edip MehribanUstaz (Ünlü Edip Şefkatli Üstat) (1990) PeziletEgisiManap Kadiri (Fazilet Sahibi Manap Kadiri) (2008) AbduveliCarullayofniEsleymen (AbduveliCarullayof'u Hatırlıyorum) AhirkiSöhbət (Son Sohbet) (1988) HisamAkiniSeğinimen (Hisam Abiyi Özlüyorum) (2013) (

Kaşgarlı, 2017: 212; Hasancan, 2016b: 3-4; Sartekin, 2006a: 14; Komisyon,2 2006c: 76-148)

Kısaca,Mehmet Emin Hoşur, Uygur edebiyatının son dönemde yetiştirdiği önemli isimlerden biridir. Onun hayatı ve eserleriyle ilgili olarak Türkiye’de yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır.

Çağdaş Uygur edebiyatına önemli katkılar sağlayan yazarın eserleri Uygur edebiyatında büyük etki yaratmıştır ve aynı zamanda Çince, Kazakça, Kırgızca’ya çevrilmiştir hatta birkaç önemli hikâyeleri filme alınmıştır.

Hikâyeciliğin yanı sıra roman, ilmi ve eleştiri eserleriyle çok yönlü olduğunu gösteren yazarın Kum Basan Şehir romanı da Uygur edebiyatında büyük etki yaratmıştır. Mehmet Emin Hoşur, halk edebiyatı zenginliklerinden yararlanarak Çağdaş Uygur hikâyeciliğine yeni bir adımla girmiş şahsiyettir. Eserlerinde millî özelliklerin yanında yabancı edebiyat akımlarından örnek almış olup yeni olanı cesaretle kullanarak Çağdaş Uygur hikâyeciliğine damga vurmuştur.

Tüm eserlerinde sıkça görülen gülünç, mizah kendisinin doğup büyüdüğü İli Uygurlarının meşrep sever, günlük hayatta esprisiz yaşayamayan tolumun önemli özelliklerinden yararlanmıştır. Fakat bu gülünçlerin arkasına benliğini unutan yozlaşmış kişilerin, uygun olmayan aşırı disiplin ve düzenlerin önünde mağdur kalan insanların trajedisini gizlemiştir. Yazar hikâyelerinde insanı bütün boyutlarıyla ele alır, tema olarak sosyal yaşamın her alanını işler, yazar, kendine has özellikleriyle Çağdaş Uygur hikâyeciliğinin gelişmesinde ve oluşmasında öncü şahsiyetlerden biridir (Hasancan 2016b 17-18).

2.14. Ethem Ömer; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

1963 yılında, Öğretmen bir ailenin çocuğu olarak Doğu Türkistanın Eski Kültür Merkezi olan, çok meşhurşehriKaşgar’ınMerkit kasabasının Yantak köyünde dünya gelen Ethem Ömer, 1979 yılında ortaokulu, 1981 yılında Kaşgar Öğretmen Okulunun bitirmiştir.

1985 yılında Kaşgar Halk Radyosunda, 1994 yılında Urumçi’deki Tanrı Dağı Sinema Stüdyosunda mesleki yazarlık yapmış ve Doğu Türkistan Opera Kurumunda görev almıştır. Eğitime önem veren bir ailenin çocuğu olarak henüz gençken Uygur

klasik eserlerini okumuş Memtili Efendi, Abdulkadir Damolla, Abduhalik Uygur, LutfullaMutellip, AbdurehimÖktür gibi Uygur aydınlarından etkilenmiştir (Kaşgarlı 2017:143).

Hem Doğu Türkistan Yazarlar Cemiyetinin üyesi hem de Çin Halk Cumhuriyeti devletinin üyesi olan Ethem Ömer, 1981'den sonra yazdığı eserlerle Doğu Türkistan halkı tarafından tanınmıştır. Bu tanınma ve şöhret Çin Halk Cumhuriyeti merkezi yönetimi tarafından tehdit olarak görülmüş bunun sonucunda Ethem Ömer birçok baskı zulüm ile karşı karşıya kalmıştır.

1988 yılında Kaşkar vilayetinin edebiyat- sanatçılar cemiyetinin üyesi ve yazarı oldu. Ethem Ömer; Doğu Türkistan'ın özgürlüğü için çalışmış halkın ilim, irfan alanında telakkisi için kalkınmasına önem vermiştir.

Çin Halk Cumhuriyeti 2016 yılından sonra Doğu Türkistan halkına baskı ve zulümlerini artırmıştır. Bu dönemde insanı hiçbir uygulamaya girmemiştir. Aynı zamanda Uygur dilinde yayımlanan bütün kitapları toplayıp yok etmiştir.

Modern Uygur Edebiyatı yazarlarından Ethem Ömer, edebî faaliyetlerine 1981 yılında gincan Gençleril gazetesinde yayımlanan Bizim Parti Sekreteril isimindeki hikâyesi ile başlar.

Hikâyelerini yazarken yaşadığı dönemde geçen olayları, karakterleri, eserlerine yansıttığı görülür.

Yazar edebi eserlerinde bireyin sıradan hayatın içinde karşılaşılabileceği bütün yönlerine yer verirken mutlaka aklın süzgecinden geçirir.

Ethem Ömer Uygur Edebiyatında özlem duyulan şahısları eserlere sokan yazarlardan birdir.

Özellikle cesur, olaylara ve durmalara karşı sesini yükselten kahramanlar ile edebiyatta dünyasında kendine has bir mecra oluşturarak ayrı bir edebi kişiliğin oluşmasını sağlamıştır. Denilebilir ki onun en büyük başarısı eserde karakterleri cesur ve dayanıklı olarak yansıtmasıdır.

Ethem Ömer tema olarak, halkın her sorununu eserlerinde işlese de vatan ve millet meselelerinde yazdığı eserleri daha fazla dikkat çeker.

Özellikle siyasi durumlara sıkça yer verir.

Karakterleri kimi zaman baskıya karşı duran, idealist kişilerken, kimi zaman siyasetin ve bu baskının kurbanı olan, benliğini unutan yozlaşan kişilerdir.

Uygur Edebiyatında özlem duyulan şahısları eserlere sokan yazarlardan birdir. Kahramanlar toplumda her zaman karşımıza çıkabilecek sıradan insanlardır. Vicdan ve gururunu unutmayan, benliğine sahip çıkan kişilerdir.

Eserlerinde kahramanların seslerini yükselterek kendine özgü bir edebi kişiliğin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Ethem Ömer eserlerinde yer verdiği kahramanlarla, Doğu Türkistan'da, çağdaş dönemde gerçekçi bir edebiyatın ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır.

Uygur Edebiyatına yepyeni bir renk yeni bir soluk getirmiştir.

İnsanın gündelik hayat içindeki keşmekeşliğini başarılı bir şekilde tasvir ederek yepyeni bir sayfa açar. O zor durumda olan halkın, katliamların yapıldığı dönemdeki ruh dünyasını zıtlıklar içerisinde verir. Başkalarının dikkat etmediği Uygur Türklerinin hayatının zorluk ve azaplarını, ümit ve korkularını ifade eder. Onun eserlerinde zıtlıklar yüksek sesle anlatılır. Eserlerinde dili yapmacıktan uzak sadedir. Ömer'in eserlerinde gizemli bir dünyası olan TaklamakanÇölü adeta yeniden canlanır.

Hikâyelerinde kimlik çatışması içinde olan kahramanlarına doğru yolu genellikle doğa ile arınarak ve dini duygularına yönelip onları Tanrıya yönelterek bulmalarını sağlar. Bu yönüyle Türk Edebiyatında mistik yazarlarla benzerlik gösterir (Adem 2018: 6-38).

Ömer'in eserlerinde kadın karakterler önemli bir yer tutar.. Kadın onun eserlerinde tüm doğasıyla var olur. Kimi zaman bir anne, kimi zaman idealist bir öğretmen, kimi zaman da kendisini ailesine adayan vefakâr eş konumundadır kadın (Kaşgarlı 2016:323-345).

Eserlerinden başlıcaları;

- Sinema Kapısı
- Ah Merhametsiz Nehir
- Yıldızsız Gece

- Kuruyan Nefes
- Eski Zerdep
- Yüreksiz Sevgi
- Ürümçi'nin Arka Sokağı
- Eski Pamuk
- Kuruyup Giden Göl
- Kıyamete Kalan Köy
- Sevgilim Ağlama
- Kara Orman
- Efsane Çember
- Benim Yaşadığım Dünya
- Kız Gidiyor
- Fırtına
- Tarla Kuşu
- Işık
- Eski Kalpağın Gölgesi
- Ortak
- Diriliş
- Gecenin Gözü
- Arada Kalan Sevgi
- Dünya İnsanlarına Bak
- Çölün Sırrı
- Kement
- Şefkatli
- Nasrettin Hoca
- Basketbol Yıldızı Adilcan
- Vur Tokmak
- Karabasan
- Kavuk Ağacının Rivayeti
- Uzak Kirlardan Toprağa
- Selam
- İlk Akşam
- Sevgi Kadri

- Halkın Toprağı
- Karının Dostu
- Şair
- Tükenmez Azap
- Lencu Sokağındaki Bir Uygur
- Restorandan Eğlence Mekanına
- Büyücü
- Uzun Gece
- Sonuncu Tarım Kapları
- Kartal Yavrusu
- Hebi'nin Ala Kedisi
- Kum Titriyor
- Ben Kan İçmiyordum
- Ah Benim Göbek Kanım
- Taklamakan'daki Yabani İnsan
- Uğursuz
- Hasret
- Toprak, Bak İnsanlarına
- Kadir Macerası
- Taş Minare

Ethem Ömerin:

- Böceklenmiş Göl
- Ethem Ömer Uzun Hikayelerinden Seçmeler
- İlk Akşam
- Sevginin Değeri
- Kan Rengi Dere
- Kumluk Titriyor
- Arada Kalan Sevgi
- Peçeli Güzel
- Ah Merhametsiz Nehir

adlı kitapları

“Acayip Altın” adlı çocuk antolojisinde neşredilmiştir.

- Kıyamette Kalan Köy

- Basketbol Yıldızı Adilcan
- Uzak Kirlardan Ana Vatana Selam (Kaşgarlı 2017: 138-139).

Netice olarak, On dokuzuncu yũzyılın sonları ve yirminci yũzyılın başlarında dũnyada meydana gelen değişimlerden ve çeşitli akımından dolayı Çağdaş Uygur edebiyatında başkaldırının, ȳzgũrlũk için yapılan isyanların etkileri gȳrũlmeye başlar.

Çağdaş Uygur edebiyatı bu durumların etkisi ile belirli zamanlarda ekonomik baskı, siyasi sansũr gȳrmũř ve gelişmesinde duraksamalar yaşamıştır.

Mao'nun ȳlũmũ ile yeniden bir rahatlama yaşayan, ağdaş Uygur edebiyatında içerik ve tema bakımında değişimler gȳrũlũr. Nispeten siyasi baskının azalması ile şiirlerde vatan, millet konuları işlenmeye başlanmış, romanlarda ve hikȳyelerde Uygur Tũrk tarihinde derin izler bırakan şahsiyetlerin yaşamları ele alınmaya başladığı gȳrũlũr. Ethem ȳmer'de bu nispi ȳrgũlũklerin etkisiyle ȳykũlerinde, Uygurların milli kurtuluş mũcadeleleri temel konu olarak ele alan yazarlar arasına girer.

Tũrk edebiyatında Yakup Kadri, Halit Karay, Halide Edip, gibi yazarlardan esinlenen Ethem ȳmer, ȳykũlerinde açık ve gizli şekilde ȳzgũrlũk için mũcadele eden karakterleri ȳvmekte, okuyucularını onları ȳrnek almaya davet etmektedir.

Hemen tũm eserlerinde okuyucuya mesaj verme amacı gũttũęũ sȳylenebilir. Bu mesaj geçmişte yapılan hatalardan ders çıkarma ve geleceğe ışık tutma gayretidir.

Tũrk dũnyasını ve ȳzellikle Çin'e karşı benliklerini koruma mũcadelesini sũrdũren Uygur halkını milli uyanışa ve direnişe davet eserlerinde kendini belirgin bir şekilde hissettirir.

Ethem ȳmer Uygur Tũrk toplumu ȳzerinde bilgiselimi, ahlȳkı vurgulamadaki ısrarcı tutumu, bireyi ve toplumu milli ve manevi yȳnden aydınlatmak için verdiği mũcadele politik ve dini hayata bakışındaki başarısı ve etkisi gȳrmezden gelinemeyecek yazarlarından biridir. Bugũn halen bu çizgide yazılar yazmakta, Çin Yazarlar ilmi Cemiyeti ve şincan yazarlar cemiyetinin ȳyesi olarak yaşamını sũrdũrmektedir (Adem 2018: 36-43).

2.1.15. Abdulkadir Celalidin; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

1964 yılında, Doğu Türkistan'ın kültür merkezi olan Kaşgar'ınBeşkeremöyü'nde dünyaya gelen Abdulkadir Celalidin, küçük yaşta babasını kaybetmiş annesi tarafından geçim sıkıntıları içinde büyütülmüştür.

İlkokulu, ortaokulu ve liseyi Beşkerem Köyünde okuyarak 1986 yılında Kaşgar Pedagoji Enstitüsü Dil ve Edebiyat Fakültesi Uygur Dili ve Edebiyat Bölümüne yerleşmiş mezun olduktan sonra, Doğu Türkistan Tecrübe okulunda dil ve edebiyat öğretmeni olarak çalışmaya başlamıştır.

Abdulkadir Celalidin; Uygur Klasik Edebiyatındaki Abdulkadir Damolla, Abduhalık Uygur, Memtili Efendi, LutfullaMutellip, TurgunAlmas, AbdurehimÖtkür, Zünun Kadiri, AbduşükürMuhammetimin gibi aydınlardan etkilenmiştir (Kaşgarlı, 2017: 57).

Kendi kendine, İngilizce öğrenerek hem Carvantos, Ernest Hemingway, FiedRich Nietzsche, Yaşar Kemal, Reşat Nuri Güntekin, KarnakNapeleonHillcek, Londun, Maypssant, Maypassant, Balzat, Martin Luther gibi Türk, Batı ve Rus fikir yazarlardan etkilenmiştir.Bu etkiyi tüm eserlerinde görmek mümkündür.

1988 yılında Doğu Türkistan Eğitim Enstitüsünde İlim Dergisinde editör olarak çalışmaya başlamıştır.

1990 yılından itibaren bu enstitünün Dil ve Edebiyat Fakültesinde öğretim görevlisi olarak ilkokul, ortaokul öğretmenlerine Uygur Edebiyatı dersi vermiştir(Kaşgarlı 2017: 57-58, Sartekin 2006b: 117-118).

2002 yılında Japonya'daki Hokoriko Çağdaş Bilim Teknik Yüksek Enstitüsünün Bilim Araştırmaları Bölümünde 1 yıl, 2006 yılında İngiltere'de Cambridge Üniversitesi Orta Asya Araştırmaları kürsüsünde yine 1 yıl aldığı eğitim edebi kişiliğinin oluşmasında etkili olmuştur (Kaşgarlı, 2017:58; Sartekin, 2006b:117-118).

Doğu Türkistan Yazarlar Cemiyeti Üyesi, hem ve Çin Halk cumhuriyeti Yazar Cemiyeti Üyesi olan Abdulkadir Celalidin, 2009 yılında başladığı Doğu Türkistan Pedagoji Üniversitesindeki görevine halen devam etmektedir. Abdulkadir birçok konferans vermiştir.

2017 yılında Çin Halk Cumhuriyeti tarafından toplama kamplarına gönderilmiştir. Akibeti hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Şair ve köşe yazarı olan Abdulkadir Celaleddin, Şiir, eleştiri, fıkra, deneme, inceleme ve araştırma alanında verdiği eserler özellikle Doğu Türkistan halkının verdiği bağımsızlık mücadelesini önceleyen yazıları ile bilinir. Türkistan halkının ayaklanması için toplumu harekete geçirecek güçlü eserler vermiştir. Eserlerinde tarihten de bilgiler veren yazar tarihte Uyguların özgür olduğundan bahsetmiştir.

Uygur Türklerinin verdiği bağımsızlık mücadelesini destekleyen ve onun yazılarının ana temasını hakkında ipucu verir: “Şimdi dünyada 20milyondan fazla Uygur yaşıyor ama birçok insan dünyada Uygur halkını tanımıyor tanıyanlar ise az bir bilgiye sahip.” der.

Dünyada bitki veya hayvanları kurtarmak için milyonlarca dolar para harcanırken her gün yüzlerce Uygurlunun katledilip öldürülmesi neden kimsenin dikkatini çekmiyor (Calalidan 2003: 2-3).

“Ben birçok yabancı ülke halk ve millet gördüm özgür ve mutlu. Biz neden bu kadar ağır şartlarda çalışıyoruz?Neden mutsuz, saygısız yaşıyoruz?

1milyon sekiz bin km yüz ölçümü, zengin topraklara sahip olan bizler neden mutsuzuz? Zengin bir tarihi birikim ile dünya kültürünün gelişmesine katkı sağlayan bir halk; neden şimdi omzundan kürek, elinden sigara düşmez hale bir hale geldi? (Calalidan 2003: 4)

Abdulkadir Celalidin bazı eserleri ortaokul lise düzeyindeki okullarda ders kitabı olarak girmiştir (Abdukadir, 2003:3-5)

Abdulkadir Celalidin Doğu Türkistan halkının ayaklanması için toplumu harekete geçirecek güçlü eserler vermiştir. Eserlerinde tarihten de bilgiler veren yazar tarihte Uyguların özgür olduğundan bahsetmiştir.

Abdulkadir Celalidin, yirmiden fazla kitap yazıp tercüme etmiştir.

a) Şiirleri

(Şiirlerinden Bazıları şunlardır).

- Kız ve Şiir

- Kız ve Talimat
- Kız ve Bilmece
- Kız ve Yahya Aleyhisselam
- Güneyde Sonbahar
- Trendeki Abdulkadir
- Taklamakan
- Duygu Kervanları
- Evlenmiş Bayan
- Aldanış
- Gidersen Git Yalnız Kalırım

(Kaşgarlı, 2017:58; Sartekin, 2006b:117-118).

b) Makaleleri

- Şarap Damarı
 - Yanan Deniz
 - Kış Harmanı
- Adlı şiir kitapları
- Akıl Meyvesi ve Şeytan

Adlı seyahatnameleri

c) Şiir Antolojilerde Yayımlana Şiirleri

- İnsanlık Durağı
- Yüzümüz, Kendimiz ve Gözümüz
- Kendini Arama Kapısında
- Mevcut Olma İsteği
- Kaşgardaki Yer Küresi

(Kaşgarlı, 2017:58; Sartekin, 2006b:20-21).

d) Çeviriler:

Bu eserlerinin yanında “Platon Sözleri-Sokrat’ın Son Günleri (Erkin İbrahim ile Birlikte). Friedrich Wilhelm Nietzsche’nin” böyle buyurdu Zerdüş’t Machiavelli’ninHükümdarım. Adler’in “Batı Düşüncesi” N. Hayvanlar Çiftliği Platon’un “İdeal Devlet” ve “Ölüm Kötü Değil” adlı kitapları da tercüme etmiştir (Kaşgarlı, 2017:58; Celalidin, 2015:3).

e) Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Dil ve Edebiyat
- Yazı Yazma Teknikleri
- Dil ve Edebiyat Öğretmenleri İçin Yardımcı Kitap
- Edebiyat ve Sanat Nazariyesinin Esasları
- Kaşgardaki Yer Küresi

2.16. Nur Muhemmet Tohti; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

Nurmuhemmet Tohti, Çin Halk Cumhuriyeti'ni, Doğu Türkistan'ı işgal ettikten üç ay sonra 15 Aralık 1949 yılında Doğu Türkistan'ın Hoten şehrine bağlı Tevekkül Köyünde dünyaya gelmiştir.

Pan Türkçü, Milliyetçi suçlardan dolayı tutuklanıp çiftçi olarak çalıştırılmış. Hapishaneden serbest bırakıldıktan sonra 1973 ile 1977 yılları arasında Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'de "Sincan Üniversitesi"nde matematik eğitimi alarak Hoten Pedagoji Yüksek Okulunda öğretmen idari personel görevlerinde bulunmuştur.

Bir dönem Çin Komünist Partisi'nin sekreterlik görevini de yürüten Tohti, aynı zamanda Sincan Yazarlar Birliği'ne bağlı olarak profesyonel yazarlık faaliyeti yürüttü.

1949 yılı Aralık ayında Hotan Eyaletinde Tevekkül köyünde dünyaya gelen Nu Muhamed Tohti, lise eğitimini tamamlamasının ardından çiftçiliğe başladı.

Kalp ve şeker hastası olan Nurmehemmet Tohti Doğu Türkistan Yazar Cemiyeti Üyesi, Çin İmparatorluğu Yazarlar Cemiyeti Üyesi olmuştur.

Tohti, Mart 2019'da tutuklanarak Çin'in Doğu Türkistan'da kurduğu toplama kamplarına gönderilmesinin ardından yetmiş gün süren gözaltı, sorgu ve işkence sonunda hayatını kaybetti.

Tohti'nin yazarlık kariyeri, 1984'te "Bir Köpeğin Biyografisi" isimli yazısının "Jade" dergisinde yayınlanması ile başladı.

Gerçekçi canlı betimleri ve akıcı üslubu ile toplumun sorularına ayna tutması Uygarlar arasında popüler olmasının yolunu açtı. Bunda Uygar toplumunun geleneksel bağlarına olan tutkunluğunun da etkisi azımsanamaz.

Tohti 70 yıllık ömründe farklı yayın organlarında yer alan çok sayıda yazı, makale ve araştırma dosyası kaleme aldı. Bunlardan en fazla beğenilenleri “Hususi Mütchassis Aile”, “Hesap Günü” ve “Altın” isimli eserleri oldu.

Yetmiş yıllık ömrüne; beş uzun hikayesi, elliden fazla kısa hikâye, otuzu aşkın araştırma dosyası ve biyografisi ile kendine özgü bir tarz oluşturdu.

Röportajlarında Uygur toplumu içerisinde meşhur olan muhabirler, politikacılar ve entelektüeller ile Müslüman Uygur toplumuna özgüven aşlamaya gayret gösterir.

Tohti’nin öykülerinde Uygur toplumunun yaşadığı tüm olumsuzluklara rağmen inancını kaybetmeden sabırla ayakta kalabilmeyi önceleyen hikâyeler ile okuyucunun karşısına çıkar.

Eserlerinde Uygur Klasik Edebiyatından, Abdulkadir Damolla, LutfullaMutellip, Abduhalik Uygur, Memtili Efendim, AbdurehimÖtkür; Tatar şairi Abdullah Tokay ve Rus yazarlarının etkisini görmek mümkündür.

MuhammetTohti eserlerinde Çin Halk Cumhuriyeti’nin Doğu Türkistan’a yaptığı kültür, maarif asimilasyon siyasetinden nefretle söz eder.

1984’te, “Bir Yavrunun Anısına” başlıklı hikayesinin “Yeşim” dergisinde yayınlanmasıyla başlayan yazarlık serüveninde gerçekçi ve özgün üslupla toplumun sorunlarına ayna tutar. Bu yönü onu Uygurlar arasında önünü artırır.

“Özel Profesyonel Aile”, “Yargı Günü”, “Altın”, “Cömert Nehir-Yorung'qash” gibi hikâyeleri edebiyatseverler tarafından büyük bir ilgiyle karşılanır ve çok beğenilir (Sartekin 2006a :5, Kaşgarlı 2017: 262).

Beş uzun hikâye, 50’den fazla hikâye, yaklaşık 30 soruşturma ve anıdan oluşan özgün ve güçlü eserlerinde, zengin bir Uygur Türkçesi ve etkileyici bir gerçekçilik içeren özgün bir edebiyat tarzı oluşturur.Röportaj makalelerinde, kendilerine duydukları güveni artırmak için Uygur okurlarına önde gelen Uygur girişimcileri, politikacıları ve aydınları tanıttı. Akıcı üslubu ve keline has anlatım tekniği onu ve hikâyelerinin kahramanlarını Uygur okurları şöhretini artırır. Başlıca eserleri;(NurmuhammetTohti; Aktaran Paile Kaşgarlı 2016:257-262, Çağdaş Uygur hikayelerinden seçmeler).

- Boynak Hakkın Hatıralar
- Geride Kalan Bir Yoksul

- Ceylan Göz
- Kırlangıcın Yuva Kurduğu Balkonda
- Çol Oğlu
- O Dünyadaki Soru
- Beş Tane Kavak
- Acayip Profesyonel Aile
- İki Şişe Rakı
- Şah Meşrep Hoten’de
- Koştağ’daki Şair Atışması
- Yeni Komşu
- Yirmi Bin Davetiye
- Bir Kase Çay
- Talihsizlik
- Emanet

(Kaşgarlı, 2017:262; Sartekin, 2006a:4; Sartekin, 2006b:78-148; Sultan, Kerimcan, 2002:280-283).

Nur MehemmetTohti’nin şimdiye kadar “O dünyadaki soru”, “Ceylan göz”, “Göloğlu”, “Gülüp Görenler ve Görüp Gülenler”, “Kırlangıcın Yuva Kurduğu Balkonda” gibi kitapları okuyucusuyla buluşmuştur (Kaşgarlı 2017:262; Sartekin 2006b:12). Hakkında birçok idda ileri sürülen Tohti için 2019 yılında toplama kamplarında öldüğü veya öldürüldüğü iddiası da cevap bekleyen sorulardan biri olarak durmaktadır.

2.17. YalkunRozi Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

Doğu Türkistan’ın Atuş’un Ağu Köyü’nde 4 Mart 1966 tarihinde dünyaya gelen YalkunRozi, ilkökul ve ortaokul eğitimini kendi köyünde, Liseyi Atuş şehrinde tamamlayarak Yükseköğrenim için Şincan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesine kayıt yaptırdıktan bir yıl sonra kaydını edebiyat fakültesine aldirmiş ve eğitimine burada devam etmiştir.

1987’de üniversiteden mezun olduktan sonra Doğu Türkistan Halk görevini radyoda haber muhabiri olarak çalışmaya başlamıştır.

YalkunRozi 1991-2005 yılları arasında Doğu Türkistan maarif gazetesinde editörlük yapmıştır(Kaşgarlı 2017: 316).

2005 yılında Doğu Türkistan Neşriyatının Ders Kitabı Hazırlama Bölümünde ana dil ve edebiyat ders kitaplarının hazırlanması ve editörlük işleriyle meşgul olmuştur (Kaşgarlı, 2017:316; Rozi, 2012:1)

Doğu Türkistan Yazarlar Cemiyetinin ve Çin Halk Cumhuriyeti Yazarlar Cemiyeti üyesi olan YakunRozi Rus Yazarlardan Tolstoy, Maksim Gorki, Poşkin, Uygur Klasik Yazarlarından. Ali ŞirNevai,AbdurehimNizari, Abdulkadir Damolla, Memtili Efendim, Abduhalık Uygur, LutfullaMutellip, AbdurehimÖtkür, AbduşükürMuhemmetimin, Zunun Kadir eserlerinden etkilenmiş (Rozi 2012:1-2, Kaşgarlı 2017: 316).

Uygur klasik şiir ve kültürüyle ilgili yaklaşık 15 yıldır kitaplar hazırlayan YalkunRozi, 2001 yılında Çin hükümeti tarafından Uygur kültürel yayınlarını derlemesi amacıyla oluşturulan bir komiteye başkanlık etmesi için görevlendirilmişti.

Ancak son yıllarda bölgede arttığı öne sürülen sansür ve baskılar sonucu Rozi'ye ait eserler raflardan toplatılmıştır. Rozi,2016'da kitaplarının "ayrılıkçı düşünceler içerdiği" gerekçesiyle 9 Eylül 2018 tarihinde Çin Halk Cumhuriyeti tarafından toplama kampına gönderilir. Bölücülük suçlamasıyla tutuklanarak hapishaneye atılmıştır.

Eleştiri, makale ve roman alanında verdiği eserler ile tanınan YalkunRozi'nin eserlerinin ana teması Doğu Türkistan'ın özgürlük mücadelesi ile Çin asimilasyonuna halkın hafızasını canlı tutmaktır.

YalkunRozi; başta Muhemmet İmin ve Eset Süleyman gibi Uygur toplumunun önemli şahıslarının eserleri başta olmak üzere din, tarih, kültür, eğitim ve siyaset konularında yirmiye yakın eser yazın dünyasına kazandırır (Kaşgarlı 2017:317).

YalkunRozi, 2001 yılında başlayan yeni ders ıslahatı fikri ve ihtiyacı doğrultusunda temel eğitim dil ve edebiyat ders kitaplarının düzenlenmesi çalışmalarına katılarak ana dil ve edebiyat eğitimi için ders kitapları düzenleme işinde önemli çalışmalara imza atar. Birçok okulda, radyo ve televizyon programlarında yüzden fazla sohbet ve konferans verir. Sohbetleri okuyucular tarafından çok sevilmiştir (Kaşgarlı, 2017;317; Rozi 2012;5)

En tanınan eseri olan “Memtili Efendi” romanında, büyük Türk yazarı İsmail Gaspıralı’nın “İşte, dilde, fikirde” birlik ideolojisini ve Doğu Türkistan ve Türkiye arasındaki ilişkilere değinir. Bu roman birçok tez çalışmasına konu olur.

Başlıca eserleri; Eleştiri, makale ve roman yazmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir;

- Beyaz Başörtülü Güzel Dastanı Hakkında
- Zayıf Ruh ve Yayık Sevgi
- Yazarlar Niçin Pişman Ölüyor
- Edebiyatımızdaki Sapkın Ruh
- Ana Yuttan Tesirat
- Uygurlarda Yazarlığın Kıymeti
- Kemaltürk ve Ürümçi
- Biz Nasıl Oldu da ‘Şarkı-Dans Milleti’ Olarak Tanındık
- Nasıl Anneler Kutsaldır
- Bekham Muhim Mi Eşek mi
- Hoşur Kayıy’a Mektup
- Çamur Kalenin Sırrı
- Bir Parça Kerpiğin Sırrı
- Nazariye Körlüğü ve Fikri Duygunluktan Ne Zaman Kurtulacağız
- Memtili Efendi
- 20. Yüzyıldaki İlk Islahatçı
- Musabayov Kardeşlerin Dokuz Büyük Katkısı
- Uygur Çağdaş Eğitimi Ne Zaman Başladı
- Gülendam Abistay’ın Günlüğünün İzinden
- Uygur Aydınlanma Derneği’ne Ne Zaman ve Nasıl Kuruldu?

(Raile Kaşgarlı:2017:316; Rozi 2012:2-3)

Yalkun Rozi Muhemmet İmin ve Eset Süleyman gibi şahısların eserleri başta olmak üzere din, tarih, kültür, eğitim ve siyaset konularında yirmiye yakın kitabı yayımlar. Bu kitaplardan bazıları şunlardır;

- Eski Orta Asya
- İpek Yolundaki Dokuz Hikmet
- Lolan’ın Sırrı

- Uluslararası Platformdaki İslam Dalgası
- İslam Dinine Dair Sorular ve Cevaplar
- Çağdaş Arap-İslam Felsefesi
- Yahudilerin Kalkınma Tarihi
- Mustafa Kemal

(Kaşgarlı, 2017:317; Rozi 2012-2-3)

YalkunRozi birçok okulda, radyo ve televizyon programlarında yüzden fazla sohbet ve konferansa katılmıştır.

- Medeniyet Bahçesi
- Gönülden Doğru Sözler
- Şans Elinizde
- Eğlence ve Toplum Kalitesi
- Öğretmenin Duruşu

YalkunRozi, ana dil ve edebiyat eğitimi için ders kitapları düzenleme işinde önemli çalışmalar yapmıştır. 2001 yılında başlayan yeni ders ıslahatı fikri ve ihtiyacı doğrultusunda temel eğitim dil ve edebiyat ders kitaplarının düzenlenmesi çalışmalarına katılmıştır. YalkunRozi “Memtili Efendi” romanında, büyük Türk yazarı İsmail Gaspıralı’nın “işte, dilde, fikirde” birlik ideolojisini hem de Doğu Türkistan ve Türkiye arasındaki ilişkileri anlatmıştır. YalkunRozi Doğu hem Türkistan Yazarlar Cemiyeti’nin hem de Çin Halk Cumhuriyeti’i yazarlar cemiyeti üyesi olmuştur. Buna rağmen YalkunRozi,2016 da Kitaplarının ayrılıkçı düşünceler içerdiği gerekçesiyle eserleri toplatılmış ve tutuklanarak toplama Kamplara atılmıştır (Kaşgarlı 2017: 317).

2.18. TömürDavamet; Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

TömürDavamet Doğu Türkistan’ın Toksun kasabasında yoksul bir çiftçi ailesinde 1927 yılında dünyaya gelmiştir.TömürDavamet küçük yaşlarında komşularından ve akrabalarından çok sayıda halk koşuğu ve masallar dinleyerek büyümüştür (Kaşgarlı, 2017:302, İsmail, İslam, 1993:224-225).

1950 yılından itibaren kolhozlaştırma çalışmalarına aktif olarak katılmıştır.

Köy başkanın, ardından Toksun kasabasına başkanlık ve parti şubesinin başkanı olarak görev almıştır (Kaşgarlı, 2017:302, Komisyon, 2006b:351-352).

1964 yılında Özerk Bölgenin başkan yardımcısı olmuştur.

1968-1974 yıllarında Özerk İnkılap Komitesi Üretim Komutanlık Kurumu'nun başkan yardımcılığı, 1974 yılında İnkılap Komitesi'nin daimî üyeliği, Özerk Bölge İnkılap Komitesi Dacay'dan öğrenme kurumunun müdürlüğü ve İnkılap Komitesi'nin Çiftçilik ve Hayvancılık Kurumunun Müdürlüğü vazifelerinde bulunmuştur.

1978-1979 yıllarında istilacı Çin'in Komünist Partisinin Uygur Özerk Bölge Şubesinin başkanı, Özerk Bölge İnkılap Komitesi'nin müdür yardımcısı olarak çalışmıştır. Özerk Bölge Halk Kurultayı Daimi Komitesi'nin müdürlüğü, Devlet Halk İşleri Komitesi'nin müdür yardımcılığı gibi vazifeleri yürütmüştür.

1985-1993 yılları arasında istilacı Çin Halk Cumhuriyeti'nin Komünist Parti Uygur Özerk Bölge Şubesi'nin başkan yardımcısı, Özerk Bölge Halk Hükümeti'nin başkanı olarak çalışmıştır. (Kaşgarlı 2017: 203).

1993 yılında istilacı Çin Halk Cumhuriyeti'nin 8. Halk Kurultayı Daimî Komitesi'nin müdür yardımcılığına getirilmiştir (Komisyon, 2006b :351-352).

İyi bir eğitim almayan ve Üniversite bitirmeyen bir kişi Doğu Türkistan'ın başkanı oluyor. Çin Halk Cumhuriyeti'ni çok iyi bir şekilde övdüğü için öyle olmuştur.

Uygur aydınlar Doğu Türkistan'ın özgürlüğü için tüm kalbi ile çalışsın ve en güzel yılları hapisanede geçiren birçok eseri toplatılıp yakılan TömürDavamet eserlerinden örnekler:

- Methediyorum Seni Şincan
- Cevher Toprağında Düğün
- Yayılsın Şincan'ın Namı Dünyaya
- Annemsin Vatan
- Dünyaya Açılsın Makam
- Tanrı Dağı Kartalı Süzüldü
- Çağırıyor Yarının Güneşi
- Zerepşan Kıyısında Sevinç
- Vakit ve Hayat
- Vatan Kutsaldır
- Ekimdeki Pekin

- BeydeyheTesiratları
- Cu Hey Nazmı
- Çin Seddi'ne Çıktığında
- Yurduma Sefer
- Gör Çiftçi Gülüşünü Fidanlarda
- Çiftçi İçin
- Vatanın Düğününe
- Başkente Sevgi
- Sevimli Memleketim
- Halkım
- Birlik Şarkısı
- Kardeşiz Bir
- Yine Geldim Koynuna
- Güzel Yurdum Şincan
- Parti'yem
- Yürek Şarkıları
- Bahçeler Gezip

Gibi şiirleri vardır.

TömürDavamet'in birçok şiiri Çin Halk Cumhuriyeti tarafından ödüllendirilmiş olmasına rağmen Doğu Türkistan'ı inkâr etmesi için de bir çok baskıya maruz kalmıştır.

SONUÇ

Elbette her toplum yaşadıklarından etkilenir ve edebiyatta bundan nasibini alır. Bu noktada belki de en çok etkilenen toplumlardan biri de Uygur Türkleridir. Çünkü özellikle son yüzyılın içinde her türlü sıkıntı ve sorunla karşı karşıya kalmaları onları hayatın her yönü ile derinden etkilemiştir. Bunun neticesinde tolumu tehlike anında bilgilendirme, uyarma ve koruma vazifesini üstlenen aydınlar da yaşananları eserlerinde işleyerek nesillere katarmışlardır. Bu sebeplerden ötürü özellikle 1950 sonrası Uygur şiiri yaşanan baskı ve sıkıntıların yoğun olarak işlendiği bir içerik ile oluşmuştur. Özellikle çevre ülkeleri gören aydınlar kendi memleketlerinin gelişmesi için çeşitli hamleler ile girişimlerde bulunmuşlardır. Bunların bazıları da Gaspıralı İsmail beyin fikirlerini baz alan eğitim kurumları ile basına yönelik adımlar olmuştur. Fakat bütün bu iyi niyetle atılan adımlar merkezi yönetim tarafından tehlikeli görülüp çeşitli baskılarla karşı karşıya kalınmış hatta birçok gayretlerinin hayatına mal olmuştur.

KAYNAKÇA

- ABASI Pairezhati (2019), *İslamiyeti Kabul Etmeden Önceki Uygurların Sosyokültürel Hayatı*, İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü.
- ABDURAHİM, Enver (1997), Zordun Sabir Hikayiliride Süretlengen Hesiyat Dünyası, Tarım Dergisi, 11. 34-38.
- ABDUŞÜKÜR Mühemmetimin (1991), Aile, Ürümçi: Doğu Türkistan (Şıncan) Halk Neşriyatı. 23-78.
- ABDÜLVAHİT, R. (2004). Çağdaş Uygur Edebiyatı ve Onun Geleceği. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi.
- AKMAN, E. (2018). Atabetü'l Hakayık'ta Epitetler. Türk Halklarının Türkçe İlk Yazılı Eserleri Uluslararası Sempozyumu.
- ALİMCAN İnayet (1997), Çağdaş Uygur Şairi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı 2, İzmir, s. 191-205.
- ALİYAVA Minara (2012), Abdulhaluk Uygur'un Çağdaş Uygur Edebiyatı'ndaki Yeni ve Önemi, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi (13): 185-197.
- ALMAS Turgun (1989), Uygur Türkçesi-Uygurlar, Kaşgar, Kaşgar Uygur Neşriyatı. 2-123.
- ALMAS Turgun (2013), Uygurlar, Türkçeye Çeviren D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları. 7-89.
- ALMAS, T. (2010). Uygurlar. İstanbul: Selenge Yayınları.
- AZAT Sultan (1997), Bugünkü Devir Uygur Edebiyatı Togrısida, Ürümçi: Şıncan Helk Neşriyatı.
- AZİZPOUR Maliheh (2012), Doğu Türkistan Şairi Nimşehit ve Güney Azerbaycan Şairi Oktay'ın Şiirlerinde Vatanseverlik anlayışı, Prof. Dr. Fikret Türkmen Kitabı. İzmir, Ege Üniversitesi Yayınevi. 613-620.
- BARAN Lokman (2007), Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi, Bilig, 42, s. 191-209.
- BUĞRA Mehmet Emin (1952), Doğu Türkistan Tarihi Coğrafi ve Şimdiki Durumu, İstanbul: Güven Basımevi.
- CAĞFEROĞLU, A. (2004). Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇENGEL, H. (2013). Çağdaş Türk Edebiyatları-I. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- EHMİDİ Kutluk (2001), Uygur Hazirki Zaman Edebiyatının Şekillinişi Togrısida Karaşlırim, Tarım, 11, s. 119-130.
- EMET Erkin (21 Kasım 2019), [https:// WWW. Yenicaggazetesi.com.tr](https://WWW.Yenicaggazetesi.com.tr)

- EMET Erkin (1997). Abdürrahim Ötkürün yeni Uygur Edebiyatındaki Yeri, Doğu Türkistan Çağdaş Uygur Edebiyatında Milli Mücadele (Sempozyumu), Ankara, Türk Yurdu Yayınları, s. 36-47.
- EMET Erkin (1998), Çağdaş Uygur Şiiri Antolojisi, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 3-89.
- HASANCAN Abdul Vahit (2016) Çağdaş Uygur Yazarı Mehmet Emin Hoşur ve Eserleri, Uluslar arası Uygur Araştırmaları Dergisi (7): 1-7.
- HİRİK Erkan (2017), *Levent Doğan Uygur Türkçesi Grameri*, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi. 2017/9, s.164-166.
- İNAYET Alimcan (2009) Çağdaş Uygur Edebiyatında Bir Hikaye:Çenikiş, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XI (2) :73-117.
- İNAYET Alimcan (2011),Nimşehit ve Edebi Faaliyetleri Üzerine, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi XI (1): 85-98.
- İSMAYİL Ablimit, İSLAM Mahmutcan(1993), Hazirqi Zaman Uygur Edipleri, Ürümqi, Doğu Türkistan. Şıncan) Üniversitesi.
- İSMAYİLOV R. (2015), Uygur Edebiyatı İctimaiyGumanitarliqYönilişidiki 11 Sinipliri Üçün Derslik, Almatı, Mektep Neşriyatı.
- JALALİDİN Abdukadir (2001), Tarihtin Qutuluş Üçün, ŞıncanMedinyiti Dergisi, 2: 31-35.
- KADİR Ekber (2015), Zordun Sabir ve Uniñ Edebi İcadıyeti, ŞıncanUnversititiNeşriyatı, s. 17-21.
- KADİR Ekber, (2007), Zordun Sabirniñİcadıyetyoli, İli Deryasi Dergisi, 4: 23-26.
- KADİR, Ekber (2007b), “Zordun SabirQandakYazğuçi ” , Tarim Dergisi, 4, s. 96-102.
- KAPAĞAN, Enver (2020), Uygur Efsaneleri Üzerine Bir Değerlendirme, Ankara, Bengü Yayınları.
- KARAMAN Ahmet (2014), Uygur Şairi LutpullaMutellip, Uluslar arası Uygur Araştırmaları Dergisi (3), s. 101-115.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2000), AbdurrahimÖtkür’ün Şiirleri I, İstanbul, MEB Yayınları.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2002) Uygur Şairi AbdurehimTileşupÖtkür (1923-1995), Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 5, s. 37-59.
- KAŞGARLI Abdul Vahit Raile(2016), Uygur Şair Memtili Tevfik Efendinin Öğretileri Üzeine, uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi 9 (42),s. 231-245.
- KAŞGARLI Raile Abdul Vahit (2016b), Çağdaş Uygur Hikayelerinden Seçmeler, Ankara, İlksan Matbaası Ltd. Şti.24-365.

- KAŞGARLI RaileAbdolvahit (2017), Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi, Ankara, İlksan Matbaası Ltd. Şti. 13-330.
- KAŞGARLI Sultan Mahmut (1998), Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KAŞGARLI, S. M. (2017). Uygur Türkleri Edebiyatı. Türk Tarihi Araştırmaları. s.1
- KAŞGARLI RahileAbdolvahit (2014), Çağdaş Uygur Edebiyatı ve Onun Geleceği, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 3, s. 129-145.
- KOMİSYON (2006a), Uygur Edebiyatı Tarihi 3, Pekin, Milletler Neşriyatı.
- KOMİSYON (2006c), Uygur Edebiyatı Tarihi 4/2, Pekin, Milletler Neşriyatı.
- KOMİSYON(2006b), Uygur Edebiyatı Tarihi 4/1, Pekin, Milletler Neşriyatı.
- KÖROĞLU Hüseyin (2000), Türk Dili ve Edebiyatı 1, Konya, Ofset hazırlık-baskı-cilt Sebat Ofset Matbaacılık, s. 87-107.
- KURBAN Nur Ehmet(2010), Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi AbdukadirDamolla, Bilig (53): s.176-182.
- NURMEHMET, Zaman (1995), Uygur Edebiyatı Tarihi, (Uygur HazırkiZaman Edebiyatı Kısmı), Urumçi.
- OSMAN, Abdureşit (2010), Zordun SabirHatireÖyiniñKuruluşu, Coñgo Milletleri Dergisi, 4: s. 31-37.
- ÖGER Adem (2008), *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)*, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖMER, Ehtem (2001), Uygur Edebiyatidiki Serdar Yazğuçı Zordun Sabir, Tañritağ Dergisi, 4, s. 19-23.
- ÖZCANER, G., PİLAN, B. (2011). DîvanûLûgâtî't-Türk Üzerine. Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı. s. 4
- POLAT, Muhemmet (2001), Milli Turmişimizniñİcadı-BedîKamusi, Teñritağ Dergisi, 4, s. 21-25.
- REHİM Muhammet (1998), TeyipcanEliyev Şiirleri 1, Pekin, Milletler Neşriyatı.
- ROZI Yalkun(2015), XXI Yüz Yıldakı Büyük Feylasof, Düşünüş İçinde koşuş Doğu Türkistan (Şıncan) Neşriyatı, s. 15-79.
- SAKALLI, E. ,YEŞİLÇİÇEK, V. (2013). Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya Türk Şiirinde Bağımsızlık Metaforu: "Uyan". Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi. s. 137
- SARAY Mehmet (2015), Doğu Türkistan Türkleri Tarihi,İstanbul, Aygan Yayıncılık.
- SARTEKİN EzizAtavulla (2006a), UygurçeNeşrQilinganTebbiyEdebiy Eserler Katalogi 1, Ürumçi: Doğu Türkistan (Şıncan) Halk Sıhhiye Neşriyatı.

- SARTIKİN EzizAtavulla (2006b), Uygur NeşrQilinganTebbiyEdebiy Eserler Katalogi 2, Ürümçi, Doğu Türkistan (Şı,can) Halk Neşriyatı.
- SULTAN Azat, KERİMCAN Abdurehim, (2002), Uygur Bugünkü Zaman Edebiyat Tarihi, ŞincañÜniversititi Neşriyatı.
- ŞAHİN Ümit (2014), Zunun Kadiri'nin Hikayelerinin Dili Üzerine Bir İnceleme (İnceleme- Metin –Aktarma-Dizin), Muğal: Muğal Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TEKİN, T. (1986). İslamiyet Öncesi Türk Şiiri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEVEKKÜL Mıhrullah(2014b), Uygur Ceditçilik Hareketinde QutluqHacıŞewqiy'nin Yeni ve Etkisi Üzerine Bir Değerlendirme, Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı-II, Niğde, Niğde Üniversitesi Kaşgarlı Mahmut Uygur-Çin Araştırma ve Uyhulama Merkezi, 2681-2698.
- TEVEKKÜL Mıhrullah (2014a), Uygurlarda Ceditçilik Hareketi ve Onon Etkisi Üzerinde Genel BirGeğerlendirme, Türk Dünyası Bilgiler Zirvesi, Gönel Sultanları Buluşması III, Eskişehir, Türk Dünyası Kültür Başkenti Yayınları, 431-439.
- TÖMÜR Hevir(1985), Erken Uyanan Adem, Ürümçi :Doğu Türkistan(Şıncan) Halk Neşriyatı
- TURAN Şükür (1986), AbdurrahimÖtkür, Türük Kültürü, (281), s. 581-585.
- TURDİ, Mambet (1997), Biz YazğuçığaKerzdar, Tarım Dergisi, 11, s. 44-47
- UYGUR Muhammet Tursun Emet (2017), ‘ 100 Meşhür Uygur 2’, İstanbul Satuk Buğrahan Neşriyatı :237.
- Adem Öger Hamide Güler 2018: ‘ Çağdaş Uygur Edebiyatı Yazarlarından Ehtem Ömer ve Hikayeleri’ Uygu Araştırmaları Dergisi. 9.

ÖZGEÇMİŞ

Mahmut ERKİN (Mamutijiang AİRKEN), 18 Mart 1981’de Doğu Türkistan’ın Artuş şehrinde bulunan Yukarı Artuş köyünde doğdu. 2001/2005 yılları arasında Kaşgar Üniversitesi’nde Uygur Dili ve Edebiyatı lisans eğitimini tamamladı. Mezun olduktan sonra Artuş’un Kattaylık köyünde öğretmenlik yaptı. 2016 yılında Türkiye’ye yerleşti ve 2018 yılında Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı.